

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

№5 / sentyabr-oktyabr 2019

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi

HƏRBİ BİLİK

hərbi elmi-nəzəri, publisistik jurnal

№5 (sentyabr-oktyabr) 2019-cu il

Bakı – 2019

“HƏRBİ BİLİK” JURNALININ REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor – general-mayor Vasif Kazımov;

Məsul katib – m.t.h.e.d., professor, polkovnik Elşən Həşimov.

Redaksiya heyətinin üzvləri:

– general-leytenant Ayaz Həsənov;	– general-mayor Məmməd Eminov;
– general-leytenant Nizam Osmanov;	– general-mayor Rasim Əliyev;
– general-mayor Hilal Nəcəfov;	– general-mayor Ənvər Əfəndiyev;
– general-leytenant Heydər Piriyeu;	– polkovnik Vüqar Əsgərov;
– general-leytenant Zahid Hüseynov;	– polkovnik Nəsif Ramazanov;
– general-mayor İkrəm Əliyev;	– mayor Xəyal İskəndərov.

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri fikirlərə və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır.

“Hərbi bilik” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddələrinin nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi.

Ünvan: AZ1065, Bakı şəhəri, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərciyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası.

MÜNDƏRİCAT

HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR

“Polonez” əməliyyat-taktiki raket kompleksinin düşmənə atəslə zərərvurmada rolu
Yaşar Kərimov 5

Motoatıcı briqadanın tank əleyhinə artilleriya vasitələrinin tətbiqi
qaydaları və onların döyüş imkanlarının hesablanma metodikası
Bəhruz Hüseynov 9

Səyyar avtomatik radiokəşfiyyat kompleksi
Novruz Abdullayev, Rauf Abdulov, Maarifə Abbasova,
Sevinc Məmmədova, Zülfiyə Babayeva, Aqşin Xəlilov 15

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Dini münaqişələr müasir dünya siyasətində
Ayaz Həsənov 20

HƏRBİ TƏHSİL

Distant (məsafədən) distant təhsil formasının tədqiqi
Arif Həsənov, Haqverdi Haqverdiyev 24

HƏRB TARİXİ

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin Tunc – İlk Dəmir dövrü silahları
Anar Ağalarzadə 29

Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini yadellilərdən azad etmək
uğrunda apardığı mübarizə tarixinə yeni baxış
Samirə Qasımova, Zümürü Qəhrəmanova, Elgün Aslanov 43

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fəaliyyəti tarixindən
Gülнар Bəşirova 50

UOT 355/359

**“POLONEZ” ƏMƏLIYYAT-TAKTİKİ RAKET KOMPLEKSİNİN
DÜŞMƏNƏ ATƏŞLƏ ZƏRƏRVURMADA ROLU**

polkovnik Yaşar Kərimov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə “Polonez” əməliyyat-taktiki raket kompleksinin düşməne atəşlə zərərvurmada rolu və zərərvurma imkanlarında yaratdığı üstünlüklər açıqlanır.

Açar sözlər: atəşlə zərərvurma, ümumi atəşlə zərərvurma, əməliyyat-taktiki raket kompleksi, kəşfiyyat zərbə kompleksi.

Giriş

Azərbaycan Respublikasında aparılan planlı və mərhələli ordu quruculuğu prosesi keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Silahlanmaya qəbul olunan uzaqvuran, böyük dağıdıcı gücə və yüksək dəqiqliyə malik “Polonez” əməliyyat-taktiki raket (ƏTR) kompleksi buna bariz nümunədir.

2016-cı ilin aprel döyüşlərində düşmənin təxribat fəaliyyətlərinin qarşısını qətiyyətlə alan ordumuz, əks-həmlə ilə ona dağıdıcı zərbə endirməklə strateji baxımdan əhəmiyyətli yüksəklikləri ələ keçirmiş, düşmənin ordusu haqqında yaradılan mif qısa zamanda darmadağın edilmişdi.

2018-ci il Naxçıvanda keçirilən uğurlu əks-həmlə nəticəsində 11 min. ha ərazi və Günnüt kəndi işğaldan azad edilmiş, həmçinin strateji yüksəkliklər ələ keçirilmişdir. Bununla da Ermənistandan Qarabağa gedən strateji əhəmiyyətli yol, eləcə də düşmənin bütün fəaliyyəti və təminat məsələləri nəzarətə götürülmüşdür.

Davamlı aparılan uğurlu fəaliyyətlərin nəticəsində aldığı zərbələrdən hələ də özünə gələ bilməyən düşməne hazırda öldürücü zərbələr vurulmaqdadır. Azərbaycan Ordusunun silahlanmasına qəbul olunan “Polonez” əməliyyat-taktiki raket kompleksi bir çox üstünlükləri ilə düşməne atəşlə zərərvurma imkanlarını daha da artırmışdır.

Atəşlə zərərvurmada “Polonez” ƏTR kompleksinin rolu

Düşməne atəşlə zərərvurmanın keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olması Raket və Artilneriya Qoşunlarının döyüş tətbiqi imkanlarını da xeyli artırmışdır. Belə prinsiplərin əsasını raket komplekslərinin tapşırıq yerinə yetirməyə daima hazır olması, mühüm tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı səylərin əsas istiqamətə cəmləşdirilməsi, digər qoşun növlərinin və xüsusi qoşunların zərərvurma vasitələri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə tətbiqi, eləcə də düşmənin müdafiəsinin bütün əməliyyat və strateji dərinliyinə fasiləsiz olaraq raket zərbələri endirə bilmə imkanları təşkil edir [1].

Ona görə də “Polonez” əməliyyat-taktiki raket kompleksinin döyüş imkanları, onun döyüş tətbiqi zamanı yuxarıda qeyd olunan prinsiplərə uyğunluğu praktiki olaraq düşməne atəşlə zərərvurmanın elastikliyinə təmin edir.

Düşməne atəşlə zərərvurmanın planlanması ümumi və bilavasitə atəşlə zərərvurma mərhələləri üzrə həyata keçirilir. Ümumi atəşlə zərərvurmanın məqsədi tabelikdə olan birlik və birləşmənin döyüş fəaliyyətləri maraqlarında düşmənin döyüş potensialını aşağı salmaqdır. Əməliyyat-taktiki raket komplekslərinin rolu ümumi atəşlə zərərvurma zamanı düşməne atəşlə zərərvurmada mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Polonez” əməliyyat-taktiki raket (ƏTR) kompleksi uzağa atış məsafəsi, raketin döyüş başlığının dağıdıcı imkanları, idarəetmə və tətbiqi üsulu ilə böyük imkanlara malikdir. Bunu bilən düşmənin artıq psixoloji sarsıntı keçirir. “Polonez”in uzağa atış məsafəsi daxilində ancaq işğal altında olan ərazilərdə yerləşən silahlı birləşmələrin hədəf və obyektleri, infrastruktur obyektleri istisna olmaqla bütün Ermənistanın hərbi və strateji obyektleri var.

Məlumdur ki, düşmən “Polonez” vasitəsilə 300 km məsafəyə qədər endirilən raket zərbələrinin qarşısını almaq iqtidarında deyil. Çünki silahın döyüş tətbiqi və raketin uçuş trayektoriyası bunu mümkünsüz edir, həmçinin düşmənin belə zərbələrin qarşısını almaq imkanı da yoxdur [2].

ƏTR kompleksinin texniki xüsusiyyətləri, ona 50 saniyə müddətində bir yayılımla, 8 ədəd döyüşə hazır raketlə maksimal uzaqlıqda yerləşən düşmənin hədəf və obyektlərinə 6 dəqiqədən gec olmayaraq zərbə endirməyə imkan verir. ƏTR-in ümumi görünüşü Şəkil 1-də göstərilmişdir.

Şəkil 1. ƏTR kompleksi “Polonez”

Belə obyekt və hədəflərə düşmənin əməliyyat düzülüşünün bütün dərinliyində onun yüksək dəqiqliyə malik silah sistemlərini, kəşfiyyat-zərbə sistemlərinin yerüstü elementlərini, qoşunların əsas qruplaşmalarını, bazalarda yerləşən aviasiyasını, hava hücumundan müdafiə vasitələrini və obyektlərini, idarəetmə məntəqələrini, radioelektron vasitələri, arxa cəbhə və digər obyektlərini aid etmək olar.

Bundan başqa, kompleks vasitəsilə dənizsahili istiqamətlərdə düşmən donanmasının yerləşmə məntəqələri dağıdıla və onun döyüş gəmiləri məhv edilə bilər.

Komplekslər vasitəsilə hədəf və obyektlərin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif döyüş başlıqlı qəlpəli və kaset döyüş elementli raketlərlə düşmənin əməliyyat düzülüşünün bütün dərinliyində qoşun qruplaşmalarına və strateji infrastruktur obyektlərinə zərbələr endirmək mümkündür [2].

Həmçinin ƏTR kompleksini istənilən şərtlərdə və sutkanın istənilən vaxtında tətbiq etmək mümkündür. Belə olan halda isə raket zərbələrini dəqiq, operativ və sutkanın istənilən vaxtı endirməyə əlverişli şərait yaranır [2].

“Polonez”in daha bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, çətin keçilən ərazilər üçün nəzərdə tutulub və MZKT-7930 “Astroloq” adlı təkərli şassi üzərində quraşdırılıb. Ona görə də “Polonez”in mürəkkəb relyefli dağlıq ərazilərdə tətbiqi heç bir çətinlik yaratmır.

Zərbə radiusu 100-300 km-ə çatmaqla, bir raket 275 m radiusda, 6 ədəd “Polonez”dən ibarət bir batareya isə eyni anda 48 hədəfi və ya 100 km² ərazini atəşlə örtür. Raketlərin hədəfdən ehtimal olunan dairəvi yayınma məsafəsi 30 metrədən çox deyil, bu isə belə vasitələr üçün ideal göstəricidir [3].

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 100 km² ərazidə düşmən alayı cəmləşmə rayonunda yerləşir və ona zərbənin endirilməsinə bir batareya kifayət edir.

Ölkəmizə məxsus olan “Azersky” və “SPOT 6” peyk toplusu bir gün ərzində 6 milyon km² ərazinin şəklini çəkə bilər ki, bu da Fransanın ərazisindən 10 dəfə böyükdür. Bu o deməkdir ki, Yer kürəsinin hər bir nöqtəsi hər gün “Azersky” və “SPOT 6” peykləri tərəfindən yüksək ayırdetmədə müşahidə oluna bilər [3].

2018-ci ilin uğurlu hadisələrindən hesab olunan “Azersky” peykinin kosmosa çıxarılması ilə düşmən obyektlərini müşahidə etmək və onların fəaliyyətini nəzarətdə saxlamaq artıq reallığa çevrilmişdir. Real vaxt rejimində düşmən haqqında əldə olunan görüntü məlumatları əsasında hazırlanan və “Polonez” vasitəsilə endirilən raket zərbələrinin effektivliyi və dəqiqliyi də müvafiq olaraq yüksək qiymətləndirilir.

Bu fəaliyyətlərin icrasına peykdən əldə olunan görüntülərdən başqa, PUA-ların da cəlb edilməsi və onların birgə tətbiqi kəşfiyyat zərbə kompleksi (KZK) sistemini yaratma imkanlarını tam təmin etmiş olur.

ƏTR kompleksinin raketini idarə ediləndir, bu isə onu zərbələrin gedişində yeni, daha vacib hədəf və obyektlərə yönləndirməyə imkan verir. “Polonez” ƏTR kompleksinin üstünlüklərindən biri də buraxma qurğusunda döyüşə hazır raketləri tək buraxma icra etməklə müxtəlif hədəf və obyektlərə, yəni səkkiz raketlə, səkkiz hədəfə tək raket zərbəsi endirməyin mümkünlüyüdür.

Belə dağıcı və effektiv tətbiq imkanlarına malik olan “Polonez” ƏTR kompleksi düşməndə qorxu yaratmaqla yanaşı, həm də düşməne atəşlə zərərvermanın gedişində öz rolunu oynayacaq.

Hər keçən gün döyüş imkanlarını, peşəkarlıq səviyyəsini artıran, idarəetmə sistemini təkmilləşdirən və müasir tələblərə cavab verən ordumuz, düşməne atəşlə zərərvermə üzrə imkanlarını genişləndirir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, düşmənin daim nəzarətdə saxlanılan mühüm hədəf və obyektlərinə ƏTR komplekslərinin imkanları ilə endirilən qəfil zərbələrin nəticəsi çox ağır və dağıcıdır. Düşmənin döyüş potensialını müəyyən edən belə hədəf və obyektlərə zərbələrin endirməsində “Polonez” ƏTR kompleksi xüsusi rol oynayır.

Düşmənin bütün əməliyyat düzülüşünün dərinliyinə yüksək dəqiqliyə malik silahlarını, digər qoşunların zərərvermə vasitələri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə tətbiq etməklə qarşıda duran vəzifələrin icrasına qısa zamanda az itkilərlə nail olmaq mümkündür.

Düşməne atəşlə zərərvermanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də zərbə və atəşlərlə ümumqoşun birlik və birləşmələrin döyüş fəaliyyətlərini fasiləsiz olaraq dəstəkləməkdir. Hazırda Raket və Artilleriya Qoşunlarının imkanları ilə, demək olar ki, buna nail olunmuşdur.

Bizim məqsədimiz işğal olunan torpaqları azad etmək, sülhü, Azərbaycan vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Bu məqsədlə Raket və Artilleriya Qoşunlarının düşməne atəşlə zərərvermə üzrə imkanları yaxın gələcəkdə də ardıcıl olaraq inkişaf etdiriləcəkdir.

Nəticə

Düşməne atəşlə zərərvermə imkanlarını artırmaq inkişaf etmiş orduların qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Bizim ordumuzda silahlanmaya qəbul olunan uzaqvuran, böyük dağıcı gücə və yüksək dəqiqliyə malik “Polonez” əməliyyat-taktiki raket kompleksi də düşməne atəşlə zərərvermə üzrə imkanlara xeyli dərəcədə təsir etmişdir. Belə ki, ordumuz düşmənin bütün əməliyyat düzülüşünün dərinliyində mühüm hədəf və obyektlərə raket zərbələri endirmə imkanına qadirdir. Buna aparılan planlı və mərhələli ordu quruculuğu prosesinin nəticəsində nail olunmuşdur. Raket və Artilleriya Qoşunlarının düşməne atəşlə zərərvermə üzrə imkanları yaranmış vəziyyət nəzərə alınmaqla yaxın gələcəkdə də ardıcıl olaraq inkişaf etdiriləcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Боевое применение ракетных войск и артиллерии в операциях. Учебник. Москва, 2008, 235 с.
2. Raket və Artilleriya qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı, II hissə. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2018, 235 s.
3. Kərimov Y. “Polonez” əməliyyat-taktiki raket kompleksi. “Azərbaycan Ordusu” qəz., №5 (2322), 19.01.2019.

Аннотация

**Роль оперативно-тактического ракетного комплекса «Полонез»
при огневом поражении противника**

Яшар Керимов

В статье раскрывается роль оперативно-тактического ракетного комплекса «Полонез» при огневом поражении противника и создаваемое превосходство при возможных поражениях.

Ключевые слова: огневое поражение, общее огневое поражение, оперативно-тактический ракетный комплекс, разведывательный ударный комплекс.

Abstract

**The role of “Polonez” operational-tactical rocket complex
in fire damage to enemy**

Yashar Kerimov

In the paper, the role of “Polonez” operational-tactical rocket complex in fire damage to enemy has been clarified and the advantages it brings in fire damage have been reflected.

Keywords: fire damage, general fire damage, operational-tactical rocket, reconnaissance strike complex.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10.06.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 18.06.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 20.07.2019

UOT 355/359

MOTOATICI BRIQADANIN TANK ƏLEYHİNƏ ARTİLLERİYA VASİTƏLƏRİNİN TƏTBİQİ QAYDALARI VƏ ONLARIN DÖYÜŞ İMKANLARININ HESABLANMA METODİKASI

polkovnik-leytenant Bəhrüz Hüseynov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: bahruzhuseynov1983@mail.ru

Xülasə. Məqalədə motoatıcı briqadanın tank əleyhinə artilleriya vasitələrinin təyinatı və tətbiqi qaydaları haqqında ümumi müddəalar, müasir əməliyyatlarda tank əleyhinə ehtiyatın tətbiqinə aid yeni baxışlar, həmçinin ümumqoşun birləşməsinin tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin düşmən tankları ilə mübarizədə tətbiqi və misal üzərində düşmən tanklarının hücumunun dəf edilməsi üzrə tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin imkanlarının hesablanma qaydaları göstərilir.

Açar sözlər: artilleriya bölmələri, tank əleyhinə artilleriya bölmələri, tank əleyhinə ehtiyat, döyüş imkanları, atəş imkanları, manevr imkanları, hesablanmış döyüş sursatı.

Giriş

Tank əleyhinə artilleriya bölmələri düşmən tanklarını və digər zirehli texnikalarını məhv etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tank əleyhinə artilleriya divizionu (tank əleyhinə batareya), bir qayda olaraq, ümumqoşun birliyinin (birləşməsinin) tank əleyhinə ehtiyatını təşkil edir [1, s.9].

Tank əleyhinə artilleriya divizionunun döyüş düzülüşü batareyaların döyüş düzülüşü və divizionun komanda-müşahidə məntəqəsindən, tank əleyhinə artilleriya batareyasının döyüş düzülüşü isə taqımların döyüş düzülüşündən və batareyanın komanda-müşahidə məntəqələrindən ibarətdir.

Tank əleyhinə artilleriya divizion (batareya, taqım) tank əleyhinə ehtiyatı təşkil etdikdə, yaxud onun tərkibində fəaliyyət göstərdikdə cəmləşmə rayonları, hərəkət marşrutları və açılma hədləri təyin edilir [1, s.13].

Cəmləşmə rayonu – tank əleyhinə bölmələr tərəfindən tutulmuş, yaxud tutmaq üçün hazırlanmış ərazi sahəsidir. O, bölmələrin gizli yerləşməsinə və onların açılma hədlərinə, eləcə də digər rayonlara cəld çıxışını təmin etməlidir. Cəmləşmə rayonunda tank əleyhinə artilleriya bölmələri səpələnmiş halda batareyalarla (taqımlarla) yerləşirlər. Cəmləşmə rayonu ölçüləri, eni və dərinliyinə görə divizion üçün – 2 km-ə, batareya üçün – 500 m-ə, taqım üçün – 150 m-ə qədər ola bilər [1, s.14].

Açılma həddi – tankdan təhlükəli istiqamətdə düşmənin həmlə (əks-həmlə) edən tanklarını və digər zirehli maşınlarını məhv etmək üçün divizionun (batareyanın, taqımın) tutduğu, yaxud tutmağa hazırlaşdığı (nəzərdə tutduğu) ərazi sahəsidir.

Hər açılma həddində divizona (batareyaya, taqıma) atəş zolağı və əlavə atəş sektoru, topa (tank əleyhinə raket kompleksinə) isə əsas və əlavə atəş sektoru təyin edilir [1, s.15].

Müasir əməliyyatlarda tank əleyhinə ehtiyatın tətbiqinə dair yeni baxışlar

Müasir dövrdə düşmənin zirehli tank bölmələri ilə mübarizənin aparılması xeyli çətinləşmişdir. Son illər bu ilk növbədə zirehli texnikanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. ABŞ və Rusiya kimi inkişaf etmiş dövlətlərin tank parkı bir neçə dəfə yenilənmişdir. 1992-ci ildən NATO qoşunlarına M1A2 dördüncü nəsil Amerika tankları daxil olmağa başlamışdır.

Dördüncü nəsil tanklar yüksəldilmiş taktiki-texniki xüsusiyyətlərə malik olduğundan onların döyüş imkanları daha da artmışdır. Müasir tankların atəş tezliyi, dəqiqliyi və atəşinin uzaqlığı da xeyli yüksəlmişdir. Onlar yeni naviqasiya vasitələri və nişangahlarla, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri ilə təchiz edilməyə başlamış və bu onlara həm gündüz, həm də gecə vaxtı effektiv fəaliyyət göstərməyə imkan vermişdir. Ümumilikdə, son 15 il ərzində tankların, PDM (ZTR) və digər zirehli texnikaların

sonrakı təkmilləşdirilməsi NATO-ya ümumqoşun birliklərinin döyüş potensialını iki dəfə artırmağa imkan vermişdir. Müasir tankların döyüş imkanları artdıqca tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin silahları və taktikasının sonrakı təkmilləşdirməsi də vacib məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Motoatıcı və tank bölmələrindən fərqli olaraq, düşmən atəşi altında döyüş meydanında bütün manevr etmə növləri tank əleyhinə ehtiyat üçün praktiki olaraq imkan xaricindədir. Bu halda tank əleyhinə ehtiyatın yalnız bir üstünlüyü – “birinci atəşaçma” üstünlüyü vardır. Lakin məlumdur ki, vaxtından gec atəş açan hər bir tank əleyhinə vasitə düşmən üçün əsas hədəfə çevrilir. Yəni öz konstruktiv xüsusiyyətlərinə görə, nə özüyəriyən tank əleyhinə raket kompleksləri, nə də yedəklənən tank əleyhinə toplar hərəkətdə olarkən atəşaçma imkanına malik deyildir.

Deməli, düşmən tank əleyhinə ehtiyatın döyüşə açılma həddini aşkar etdikdə, lazım olan anda ona qarşı artilleriya atəşlərindən istifadə edə, onun taktiki aviasiya qüvvələri tərəfindən zərbələr endirilə, tankların (PDM, ZTR) atəşləri ilə açılma həddində aşkar edilmiş tank əleyhinə atəş vasitələrini məhv edə, həddi keçməklə cinahlardan və arxadan hücum əməliyyatı həyata keçirə bilər.

Koalisiya qüvvələrinə qarşı İraq Ordusunun döyüş əməliyyatının təcrübəsi göstərir ki, müasir əməliyyatlarda Hava Hücumundan Müdafiə (HHM) vasitələri ilə qoşunların etibarlı mühafizəsi olmadan uğur əldə etmək mümkün deyil. HHM bölmələri, yalnız ümumqoşun birlik və birləşmələri tərkibində mövcuddur, tank əleyhinə bölmələrdə onlar praktiki olaraq yoxdur. Lakin, məhz tank əleyhinə bölmələr qoşunlar tərəfindən tutulmamış sahələri (cinahları) örtəcək və ya müdafiə olunan birləşmələr (həmçinin, onların HHM sistemi) böyük itkilərə məruz qaldığı yerlərdə döyüş aparacaqlar.

Bundan başqa, hesablamalar göstərir ki, müdafiə əməliyyatında ordunun tank əleyhinə ehtiyatı hələ açılma həddinə irəliləyərkən, hər şeydən əvvəl, düşmən aviasiyasının zərbələrindən öz döyüş tərkibinin üçdə birindən yarısına qədərini itirə bilər. Əgər nəzərə alsaq ki, müdafiənin yarılmasında düşmənin tank və mexanikləşdirilmiş birləşmələri ilə yanaşı, çoxlu sayda döyüş vertolyotu istifadə olunacaq, onda tank əleyhinə ehtiyatlar hələ döyüşə girmədən məhv edilə bilər [2, s.34].

Ümumqoşun birləşməsinin tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin düşmən tankları ilə mübarizədə tətbiqi qaydaları

Ştatda olan və əlavə verilən tank əleyhinə artilleriya bölmələrindən ümumqoşun birləşmə komandirinin qərarı ilə ehtiyat yaradılır və birləşmənin döyüş elementlərindən biri sayılır.

Vəziyyətlə bağlı olaraq (geniş cəbhədə müdafiə olunan ən azı iki tank təhlükəli istiqaməti aydın şəkildə göstərməklə) ümumqoşun birləşməsinin cəbhəsində bir neçə tank əleyhinə ehtiyat yaradıla bilər.

Tank əleyhinə ehtiyatın tərkibi və onun komandiri birləşmə komandirinin qərarı ilə müəyyən edilir. O, bir qayda olaraq, birləşmələrdə, ştatda olan və ya əlavə verilən tank əleyhinə artilleriya bölmələrindən yaradılır. Yalnız onların çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq tamamlayıcı tank bölmələri cəlb edilə, bununla yanaşı, tank əleyhinə ehtiyat odsaçan və mühəndis bölmələri ilə gücləndirilə bilər.

Ümumqoşun birləşməsinin müdafiə döyüşündə tank əleyhinə ehtiyatın tapşırıqları bunlardır:

- müdafiəyə soxulan düşmən tanklarının və zirehli döyüş maşınlarının məhv edilməsi;
- əks-həmlə edən düşmənin ikinci eşelon bölmələrinin qarşısının alınması;
- cinahların və ara boşluqlarının bağlanması.

Ümumqoşun birləşməsi düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində müdafiəyə keçərkən tank əleyhinə ehtiyat tutulmuş hədlərin möhkəmləndirilməsini, ümumqoşun bölmələrinin yenidən qruplaşma keçirməsini və dəyişdirilməsini təmin edir. Döyüşün gedişində birləşmənin manevr müdafiəsinin aparılması zamanı tank əleyhinə ehtiyata əlavə olaraq, bir həddən digər həddə yerini dəyişən, həmçinin manevr edən taborların və artilleriyanın manevrinin təmin edilməsi tapşırığı da verilə bilər.

Tank əleyhinə ehtiyatın döyüş fəaliyyətinin əsasını dərinlikdən müdafiə cəbhəsinə doğru manevr, tank təhlükəli istiqamətlərdə cəbhəyə doğru manevr, həmçinin planlı və plandan kənar açılma hədlərinin tutulması təşkil edir. Tank əleyhinə ehtiyat qoyulmuş tapşırıqları sərbəst və yaxud SMD, odsaçan bölmələri, döyüş helikopterləri bölmələri, açıq atəş mövqeyində tapşırıqları icra edən artilleriya və digər tank əleyhinə vasitələrlə yaxın döyüşlə yerinə yetirir.

Döyüş fəaliyyətlərini yerinə yetirmək üçün tank əleyhinə ehtiyata bir neçə istiqamət təyin olunur. Bundan başqa, bir əsas və iki ehtiyat cəmləşmə rayonu, hərəkət istiqamətində açılma hədləri və onlara yaxınlaşma yolları, bir cəmləşmə rayonundan növbəti cəmləşmə rayonlarına hərəkət marşrutları, həmçinin hər cəmləşmə rayonundan onun açılma hədlərinə hərəkət marşrutları təyin olunur [3, s.58].

Açılma hədlərində tank əleyhinə ehtiyatın döyüş düzülüşünə, bir qayda olaraq, sağ (sol) tinli, geri bucaq, qövsvarı bəzi hallarda isə açıq cəbhədən istifadə üçün bir xətt üzrə düzülüş aiddir..

Döyüş düzülüşünün ölçüləri onun tərkibi, vəziyyəti və ərazi şəraitindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Tank əleyhinə ehtiyat tank əleyhinə artilleriya tərkibində 6 kilometrə qədər cəbhədə və 2 kilometrə qədər dərinlikdə açıla bilər. Bu zaman batareyalar arasında məsafə, bir qayda olaraq, düzünə atış məsafəsi və raket buraxma qurğusunun atış məsafəsinin $\frac{1}{2}$ -ni, taqımlar arasında məsafə 300 metrədən 500 metrə qədər təşkil edir.

Gecə müdafiədə tank əleyhinə ehtiyat vasitələri minimal interval və məsafələrdə açılır. Taqımlar arasında məsafə 150 metrədən 200 metrədək, batareyalar arasında məsafə 250 metrədən 500 metrədək hədudlarda ola bilər. Bu şərtlərdə tank əleyhinə artilleriya divizionunun tərkibində tank əleyhinə ehtiyatın döyüş düzülüşünün cəbhəsi 3200 metr təşkil edir.

Tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin döyüş imkanları dedikdə, təyin olunmuş vaxt və göstərilən şəraitdə tank və zirehli texnikaların məhv edilməsində döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi bacarığını müəyyən edən göstəricilərin məcmusu başa düşülür. Hansı ki, bu, bölmələrin silahlanmasında olan tank əleyhinə vasitələrin döyüş effektivlik əmsalı ilə ifadə edilir.

Tank əleyhinə vasitələrin döyüş effektivlik əmsalı (C_i), həmləyə keçən düşmən tanklarının sayı (N_{TAi}), döyüş düzülüşünə açılmış tank əleyhinə vasitələrin hər hansı növü ($N_{TƏVi}$).

Ehtimal düşmən həmlələrinin göstərilmiş ehtimalı ($P = 0,9$) aşağıda göstərilmiş düsturla təyin olunur:

$$C_i = \frac{N_{TAi}}{N_{TƏVi}}$$

Düşmən tanklarının hücumlarının dəf edilməsi üzrə tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin döyüş imkanları aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$V_{TƏV} = \sum_{i=1}^n N_{TƏVi} \times C_i$$

Burada,

$N_{TƏVi}$ – i tipli tank əleyhinə artilleriya vasitələrinin sayı;

C_i – i tipli tank əleyhinə artilleriya vasitəsinin döyüş effektivliyi əmsalının orta qiyməti.

Dinamik müdafiəsi olan M60A1, “Leopard-1” tankları ilə hücum edən düşmən həmlələrinin dəf edilməsi üçün ümumqoşun birləşməsinin tank əleyhinə artilleriya divizionunun (36 TƏİR “KORNET”) döyüş imkanı aşağıdakı kimidir [4, s.27].

$$V_{TƏadn} = 36 \times 1,05 \approx 38 \text{ tank}$$

Burada, $C_i = 1,05$.

Yəni ki, tərkibində 36 ədəd tank əleyhinə idarəolunan raket qurğusu olan divizion 0,9 ehtimalla bu tipli 38 tanka qədər qüvvənin hücumlarını dəf edə və 50 faizdən az olmayaraq məhv edə bilər.

Ümumqoşun birləşmələrinin müdafiə döyüşündə tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin döyüş fəaliyyətinin təşkili

Birləşmənin artilleriya rəisi ümumqoşun birləşməsinin tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin döyüş fəaliyyətinin bilavasitə hazırlığını, birləşmə komandirinin müdafiəyə qərarı və birliyin artilleriya rəisinin göstərişi əsasında həyata keçirir.

Bilavasitə hazırlığa daxildir:

- birləşmə komandirinin bilavasitə tabeliyində olan tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin döyüş fəaliyyətinin təşkili;
  - tank əleyhinə artilleriya bölmələri komandirinin (qərargahın) və bölmələrin onlara verilmiş tapşırıqlara hazırlığı;
  - açılma hədlərinin, cəmləşmə rayonlarının, tank əleyhinə ehtiyatların manevr marşrutlarının hazırlığı;
  - əsas cəmləşmə rayonunun tutulması və tank əleyhinə ehtiyatın döyüş fəaliyyətinə hazırlığı üzrə artilleriya rəisinin praktiki işi, nəzarət və köməkliyin göstərilməsi [4, s.28];
- Tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin döyüş fəaliyyətinin təşkilinə daxildir:
- ştatda olan və əmrə verilmiş tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin döyüş tətbiqi üzrə qərarın qəbul olunması üçün birləşmə komandirinə təkliflərin hazırlanması;
  - ərazi kəşfi (birləşmə komandiri tərəfindən keçirilən ərazi kəşfində artilleriya rəisinin iştirakı);
  - tank əleyhinə artilleriya bölmələrinə döyüş tapşırıqlarının qoyulması;
  - bilavasitə tabeliyində olan tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin döyüş fəaliyyətinin planlaşdırılması;
  - tank əleyhinə ehtiyatın digər bölmələrlə qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkili (sualların razılaşdırılması);
  - tank əleyhinə ehtiyatın döyüş fəaliyyətinin hərtərəfli təminatının təşkili;
  - idarəetmənin təşkili.

Düşmənin zirehli texnikalarının hücumunun dəf edilməsi üzrə tank əleyhinə artilleriya vasitələrinin imkanlarının hesablanması

İlkin məlumatlar: ümumqoşun birləşməsində tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin tərkibi:

- Ştatda olan artilleriya: – tank əleyhinə artilleriya divizionu (1 və ya 2 batareya, TƏİR – 9P149 “KONKURS” – 9 vasitəyə qədər, bir tank əleyhinə artilleriya batareyası 100 mm tank əleyhinə top MT-12 9 ədəd); hər motoatıcı taborun silahlandırılmasında 8 ədəd TƏİR “KORNET” olan tank əleyhinə ekipajı; əlavə verilmiş bir tank əleyhinə batareya; tank əleyhinə artilleriya divizionunda 12 ədəd 100 mm tank əleyhinə top MT-12.
- Əməliyyat taktiki tələbat norması adi sursatlarla bir tankın həmləsini dəf etmək üçün kütləvi atəş zərbəsi ilə bir M60A1, “Leopard” tankının həmləsini dəf etmək üçün 200 hesablanmış döyüş sursatı, M1, “Leopard-2” və “Çelencer” tankları üçün 250 hesablanmış döyüş sursatı [4, s.52].

Ümumi hesablama qaydası

Döyüş effektivliyi əmsalının köməyi ilə düşmən həmlələrinin dəf edilməsi üzrə tank əleyhinə artilleriya vasitələrinin hesabı aparılır.

Tank əleyhinə artilleriya vasitələrinin hesablanmış döyüş sursatlarının imkanları ifadə olunur. Ümumi döyüşdə düşmən tanklarının hücumlarının dəf edilməsi üzrə tank əleyhinə vasitələrin imkanları nəzərə alınır.

Tank əleyhinə artilleriya vasitələri ilə düşmənin zirehli texnikalarının məhv edilməsi üzrə hesablanmış döyüş sursatlarının sayı və imkanları Cədvəldə göstərilmişdir.

Tank əleyhinə artilleriya vasitələri ilə düşmənin zirehli texnikalarının məhv edilməsi üzrə hesablanmış döyüş sursatlarının sayı və imkanları

Tank əleyhinə vasitələr	Briqadanın bölmələrində tank əleyhinə vasitələrin kəmiyyəti					Döyüş effektivliyi əmsalı	Tank əleyhinə artilleriya vasitələrinin imkanları
	1 mat	2 mat	3 mat	Briqadanın TƏAdn	Cəmi		
9P149 "KONKURS"				18	18	0,85	15,3
TƏİR "KORNET"	8	8	8	24	24	1,05	25,2
100 mm TƏT MT-12				21	21	0,8	16,8
Cəmi:	8	8	8	63	63		57,3 × 250 = 14325

Qeyd: döyüş effektivliyinin əmsalları tankların dinamik qorunması 50% (50%-də isə belə qorunma olmur) şərti ilə götürülür.

Düşmən tanklarının (zirehli texnikalarının) döyüş üçün artilleriyanın sayına görə yüksək dəqiqliklə malik sursatların imkanlarının hesabı

Artilleriyanın yüksək dəqiqliklə malik sursatlarının zirehli obyektlərin tələfata uğradılması imkanları, ayrılmış yüksək dəqiqliklə malik sursatların sayına görə orta tələbat normasına uyğun bölüşdürülməsi, bir hədəfin məhv edilməsi üçün tanka 2 mərmə, PDM (ZTR) üçün 1 və ya 2 mərmə təyin olunur.

Düşmən qruplaşmasının atəşlə tələfata uğradılmasının effektiv qiymətləndirilməsi.

Çıxarış məlumatları:

- düşmənin ehtimal olunan qruplaşmasının tərkibi;
- örtülü atəş mövqeyindən atış ilə artilleriyanın ümumi atəş imkanları və tank əleyhinə artilleriya vasitələrinin hesablanmış döyüş sursatı ilə göstərilmiş imkanları;
- düşmən qruplaşmasının aşkar olunma dərəcəsi (əlverişli şəraitdə və ordunun NSOU – 50-60% briqadanın müdafiəsi, digər istiqamətdə 40-50%, əlverişsiz şəraitdə 35-45% və ya 30-35%) [4, s.53].

Nəticə

Tank əleyhinə ehtiyat, əsasən, düşmənin tank və zirehli texnikaları ilə mübarizə apardığından, onlara rayonlarda və hərəkətdə olarkən, aviasiya və artilleriya ilə tələfat verilsə, bu bölmələr gücünü və mütəşəkkilliyini itirmiş vəziyyətdə döyüşə girəcək. Müasir əməliyyatlarda tank əleyhinə ehtiyatın döyüş tapşırıqlarını minimum itkilərlə, cəld və effektiv yerinə yetirməsi üçün düşmən ehtiyatları qarşısında məsafədən minalamaqla sahələrin yaradılması və döyüş helikopterlərinin tətbiq edilməsi vacibdir. Həmçinin müasir tankların döyüş imkanları artdıqca tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin silah və taktikasının təkmilləşdirməsi də vacib məsələlərdən biridir.

Bundan başqa, tank əleyhinə bölmələr tərəfindən ara boşluqları və cinahların bağlanması təmin edilməsi və açılma həddinə irəliləməsi zamanı, düşmən aviasiyasının zərbələrindən onlar öz döyüş tərkibinin 30-50%-ni itirə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, müdafiənin yarılmasında düşmənin tank və mexanikləşdirilmiş birləşmələri ilə yanaşı, çox sayda döyüş helikopteri də istifadə olunacaq, onda tank əleyhinə ehtiyatlar hələ döyüşə girmədən məhv edilə bilər. Bunları nəzərə alaraq, tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin hava hücumundan müdafiə olunması məsələsi ortaya çıxır. Bu problemin tank əleyhinə bölmələrdə DZRK ilə silahlandırılmış ştatdankənar atıcı-zenitçiləri daxil etməklə də həlli mümkündür. Bu halda, döyüşün gedişində mütəxəssislər bilavasitə öz funksional vəzifələrini yerinə yetirəcək və atıcı-zenitçilər kimi, yalnız cəmləşmə rayonlarında və marşda fəaliyyət göstərə biləcəklər.

Buna görə də hər bir ayrı tank əleyhinə divizionun öz ştat Hava Hücümündən Müdafiə bölməsinə malik olması məqsədəuyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Raket və Artilleriya Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı II hissə (divizion, batareya, taqım, top), Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2017.

2. Babayev A. Tank əleyhinə artilleriya divizionu ilə düşmənin əks-zərbəsini dəfətmənin gedişində korpusun tank əleyhinə ehtiyat atəşinin planlaşdırılması və idarə edilməsi mövzusunda taktiki-ixtisas təliminin planlaşdırılması və keçirilməsi, magistr dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya işi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası, 2015, 76 s.

3. Боевое применение ракетных войск и артиллерии в армейских операциях. Учебник. ВАГШ, Москва. 2007 г.

4. Боевые действия общевойскового соединения, штатной и приданной соединению артиллерии в обороне и наступлении, СПб.: МВАА, 2017, 431 с.

Аннотация

Правила применения противотанковых артиллерийских средств мотострелковой бригады и метод вычисления их боевых возможностей

Бахруз Гусейнов

В данной статье изложены предназначение и общие положения применения артиллерийских противотанковых средств, новые взгляды на применение противотанкового резерва в современных операциях, а также правила применения противотанковых артиллерийских подразделений общевойскового объединения в борьбе с танковыми подразделениями противника. В качестве примера показан расчет боевых возможностей противотанковых артиллерийских подразделений средств по отражению атак танков противника.

Ключевые слова: артиллерийские подразделения, противотанковые артиллерийские подразделения, противотанковый запас, боевые возможности, маневренные возможности, рассчитанные боевые припасы.

Abstract

Rules for the use of anti-tank artillery weapons of a motorized rifle brigade and a method for calculating their combat capabilities

Bahruz Huseynov

This article outlines the purpose and general provisions on the use of artillery anti-tank weapons, new views on the use of antitank reserves in modern operations, as well as the rules for using antitank artillery units of the all union association in fighting enemy tank units, as an example shows the calculation of the combat capabilities of antitank artillery units means to repel enemy tank attacks.

Keywords: artillery units, antitank artillery units, antitank reserves, combat capabilities, maneuverability, calculated combat supplies.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16.05.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 01.06.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 29.06.2019

SƏYYAR AVTOMATİK RADİOKƏŞFİYYAT KOMPLEKSİ

t.ü.f.d. Novruz Abdullayev, t.ü.f.d., dosent Rauf Abdulov,
f.-r.ü.f.d. Maarifə Abbasova, t.ü.f.d., dosent Sevinc Məmmədova,
t.ü.f.d., dosent Zülfiyə Babayeva, Aqşin Xəlilov
Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin Elmi-Tədqiqat İnstitutu
E-mail: eti@mdi.gov.az

Xülasə. Səyyar avtomatik radiokəşfiyyat kompleksi operativ taktiki rayonda düşmənin fəaliyyətdə olan radiorabitə vasitələrini avtomatik rejimdə aşkarlamaq, onların ötürükləri məlumatları qəbul və ilkin təhlil etmək üçün nəzərdə tutulub.

Açar sözlər: radiokəşfiyyat, radioelektron vasitələr, radioelektron mübarizə, aktiv radiomaneələr.

Texnologiyanın sürətli inkişafı bütün sahələrdə olduğu kimi, kosmos, aviasiya, kəşfiyyat və digər sahələrdə də hiss olunmaqdadır. İnkişaf etmiş texnologiyanın hərbi sahəsində tətbiqi nəticəsində yeni kəşfiyyat materiallarının və digər aktual məlumat mənbələrinin əldə olunması inkişaf etmiş müasir texnologiya sayəsində daha operativ və məqsədyönlü şəkil almışdır.

İstər hücum əməliyyatları zamanı, istərsə də sülh dövründə qarşı tərəf haqqında kəşfiyyat məlumatların toplanılması, təhlili və qiymətləndirilməsi fasiləsiz olaraq həyata keçirilir.

Müasir dövrdə kəşfiyyat məlumatlarının işlənmə ardıcılığı, qoşunların döyüş əməliyyatlarındakı müvəffəqiyyəti, döyüş texnikasının tətbiqi səmərəliliyi texniki əsası radioelektron vasitələr olan sistemlərin sabit işindən asılıdır. Bunu nəzərə alaraq, fərqli üsullardan, qüvvə və vasitələrdən istifadə etməklə rəqibin eynitəyinatlı sistemlərinin işini pozmaq olur.

Radiokəşfiyyatın əsas məqsədi düşmən tərəfin fəaliyyətdə olan radioelektron şüalanma mənbələrinin müəyyən edilməsi, təsnifat radiostansiyalardan ötürülən açıq və ya mühafizə olunmuş məlumat mübadiləsinin aşkarlanması, alınmış məlumatın qəbulu və ilkin təhlili nəticəsində radioşüalanma mənbəyinin ötürdüyü məlumatların məzmununun təyin olunmasından ibarətdir.

Kəşfiyyat məlumatlarının toplanmasının avtomatlaşdırılmasında müxtəlif növ kəşfiyyat vasitələrindən gələn məlumatların birgə işlənilməsi, vahid verilənlər bazasının yaradılması və proqram təminatının işlənilib hazırlanması lazımdır.

Yaradılmış səyyar avtomatik radiokəşfiyyat kompleksi operativ taktiki rayonda düşmənin fəaliyyətdə olan radiorabitə vasitələrini avtomatik rejimdə aşkarlamaq, onların ötürükləri məlumatları emal və ilkin təhlil etmək üçün nəzərdə tutulub. Səyyar avtomatik radiokəşfiyyat kompleksi istiqamətlənmiş genişzolaqlı antenlərdən, genişdiapazonlu radioqəbuledicidən, mühafizə olunan yüksəksürətli kompüterdən, xüsusi proqram təminatından və avtonom qida mənbəyindən ibarətdir.

Genişdiapazonlu radioqəbuledicinin tezlik diapazonu 100 kHs ÷ 3000 MHs-dir. WFM, NFM, SFM (Super Narrow FM), WAM, AM, NAM, LSB və CW modulyasiya növlərində 50 Hs-dən 999 kHs-ə qədər diapazonda müəyyən olunmuş addımla kanalları proqram vasitəsilə qəbul edir. Bu da 5 və 12.5 Hs, bəzən 1.25 kHs addımla müşahidəni təşkil etməyə imkan yaradır. Qəbuledicinin fəaliyyətinin ön lövhəsi vasitəsilə idarə olunmasıyla yanaşı, onun həm terminal rejimdə məsafədən, həm də fərdi kompüterlə proqramlaşdırılması mümkündür. Kompüterlə əlaqə üçün standart RS 232C əlaqə interfeysindən istifadə olunur.

Mühafizə olunan yüksəksürətli kompüterdə kənar müdaxilələrdən, icazəsiz istifadədən qorunmaq və onun yaddaşında saxlanılan məlumatların qorunması üçün xüsusi üsullar tətbiq edilmişdir. Bu məqsədlə mühafizə olunan yüksəksürətli kompüterdə tərtib edilmiş xüsusi proqram təminatında istifadəçi ad və parolu daxil etməklə qeydiyyatdan keçərək iş başlayır (Şəkil 1).

Şəkil 1. Xüsusi program təminatının işə başlama pəncərəsi

GPS qəbuledicisinin köməyi ilə fəaliyyət göstərdiyi sahədə coğrafi mövqə təyin edilir. Radioqəbuledici genişdiapozonlu anten vasitəsilə radiosiqnalları qəbul edir və bu radiosiqnallar onlarda olan faydalı məlumatların istifadəsinə imkan verəcək şəkildə çevrilir.

Axtarış üçün aşağı və yuxarı tezlik diapazonu, axtarış addımı sistemə daxil edilməklə avtomatik axtarışa başlanılır. Axtarış zamanı aşkarlanan siqnallar ilkin təhlil edilərək tezliyə, modulyasiyanın növünə, mənbənin təyinatına, zamana və s. görə sistemləşdirilir. Kənar maneə mənbələrində maneə olma təsirini zəiflətmək məqsədilə qəbul edilən siqnallar emal olunur.

Siqnalı qəbul edilən mənbələrin əvvəlcədən aşkarlanmış və ya yeni yaranmış olması təyin edilir. Bundan sonra, əvvəlcədən aşkarlanmış mənbələrin siqnalları avtomatik qeydə alınır, yeni yaranmış mənbələr haqqında operatora məlumat verilir (Şəkil 2).

Tezlik	Siqnal növünə	Modulyasiya	Tari
0105.0000	077	NFM	24.04.2018 16:55:31
0105.5000	088	NFM	24.04.2018 16:55:31
0106.0000	050	NFM	24.04.2018 16:55:31
0107.0000	076	NFM	24.04.2018 16:55:32
0107.5000	001	NFM	24.04.2018 16:55:32

Təzliklər	Bəzər etəsi1	Bəzər etəsi2	Bəzər etəsi Cəmi	Çarpınba oxşarı1	Çarpınba oxşarı2	Çarpınba oxşarı Cəmi	Çarpınba1	Çarpınba2	Çarpınba Cəmi	Çarpınba oxşarı1	Çarpınba oxşarı2	Çarpınba oxşarı Cəmi
*												

Şəkil 3. Aşkarlanan sıqnalların statistik emalı

Nəticə

Müasir texnika sürətlə inkişaf edir. Son zamanlar texnoloji innovativ üstünlükləri özündə əks etdirən müasir kəşfiyyat məlumatlarının toplanmasında və işlənilməsində əhəmiyyətli resurs və texnoloji vasitələrin rolu nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır. Elm və texnologiyanın birgə səyi nəticəsində yaradılmış texniki vasitələrin tətbiqi nəticəsində qarşı tərəf haqqında yeni kəşfiyyat məlumatları əldə edilir. Yaradılmış səyyar avtomatik radiokəşfiyyat kompleksi vasitəsilə radiokəşfiyyat məlumatlarının keyfiyyətli, sürətli və tez əldə olunması, verilən tapşırıqların asanlıqla və dəqiqliklə yerinə yetirilməsi təmin olunur.

Səyyar avtomatik radiokəşfiyyat kompleksi modul strukturludur, açıq arxitektura malikdir. Onun mövcud imkanlarının genişləndirilməsi və radioelektron maneə qurğuları ilə birgə işləməsi mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Чистяков Н.И., Сидоров В.М. Радиоприёмные устройства, 1974, 408 с.
2. Марков Г.Т., Сазонов Д.М. Антенны, 1975, 497 с.
3. Вакин С.А., Шустов Л.Н. Основы радиопротиводействия и радиотехнической разведки, 1968, 448 с.
4. Палий А.И., Радиоэлектронная борьба, 1989, 350 с.
5. Смирнов Ю.А., Радиотехническая разведка, 2001, 453 с.
6. Цветнов В.В., Демин В.П., Куприянов А.И. Радиоэлектронная борьба: Радиоразведка и радиопротиводействие, 1998, 73 с.

Аннотация

**Автоматический полевой радиоразведочный комплекс
Новруз Абдуллаев, Рауф Абдулов, Маарифа Аббасова,
Севиндж Мамедова, Зюльфия Бабаева, Агшин Халилов**

Автоматический полевой радиоразведочный комплекс предназначен для обнаружения в автоматическом режиме действующих средств радиосвязи противника в оперативно-тактическом районе, приема данных передаваемых ими и их первичного анализа.

Ключевые слова: радиоразведка, радиоэлектронные средства, радиоэлектронная борьба, активные радиопомехи

Abstract

**Automatic radio reconnaissance system
Novruz Abdullaev, Rauf Abdulov, Maarifa Abbasova,
Sevinj Mammadova, Zulfiye Babaeva, Agshin Khalilov**

Automatic radio reconnaissance system is intended for automatic detection of active radio communication systems in the operational-tactical area of the enemy, interception of the transmitted information and its preliminary analysis.

Keywords: radio reconnaissance, precision weapons, electronic warfare, active interference.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.07.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 22.07.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 28.08.2019

UOT 322; 327

DİNİ MÜNAQIŞƏLƏR MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNDƏ

polkovnik-leytenant Ayaz Həsənov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: ibra.81@bk.ru

Xülasə. Məqalədə dini münaqişələrin xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Bu tip münaqişələr bir çox ölkələrin milli maraqlarına və milli təhlükəsizliyinə toxunur. Dini ziddiyyətlərə əsaslanan münaqişələrin həlli çətin və uzunmüddətli bir prosesdir. Məhz XXI əsrdə dini münaqişələr beynəlxalq münasibətlərin xarakterini müəyyən edəcək.

Açar sözlər: dini münaqişələr, dini partikulyarizm, ideoloji qarşdurma, etnokonfessional problemlər, ksenofobiya.

Müasir dünyanın beynəlxalq münasibətlər sistemində din amilinin rolu artmaqdadır. Dünya siyasətinin formalaşdırılmasında mədəni amillərin rolunun artması kommunizmin süqutundan sonra ideoloji vakuumun yaranması ilə bağlıdır. Kommunizmlə liberal-demokratiya arasında ideoloji mübarizə demokratiya və dini ekstremizm arasındakı mübarizə ilə əvəzləndi. Dini müharibələr, etnik münaqişələr, silahlı separatizm ölkələri və bütün bölgələri əhatə edir.

Əgər soyuq müharibə dövründə dünya iki ideoloji bloka bölünmüşdüsə, postbipolyar dünya sistemində identifikasiya problemlərinin həlli digər mühüm dəyərlərin (tarixi keçmiş, din, dil, müəyyən mədəniyyət, millət və sivilizasiya qrupuna mənsubiyyət) nəzərə alınması ilə həyata keçirilir.

Dövrümüzdə hakim dini doktrinalar həm ayrı-ayrı dövlətlərdə siyasi proseslərin spesifikasiyasını, həm də beynəlxalq həyatın tendensiyasını şərtləndirən mühüm amildir. Sonuncu amil belə deməyə əsas verir ki, dinlərin modernləşməsi prosesi gedir və XXI əsrdə o beynəlxalq münasibətlərin xarakterini müəyyən edəcək.

Müasir dünyada dini qarşidurmalar problemi olduqca vacib bir problemdir. Çünki bu tip münaqişələr bir çox ölkələrin milli maraqlarına və milli təhlükəsizliyinə toxunur. Dini ziddiyyətlərə əsaslanan münaqişələrin həlli çətin və uzunmüddətli bir prosesdir [1, s.1].

Dini münaqişələrin xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyini dərk etmək üçün dini münaqişələrin ümumi xüsusiyyətlərini: onların meydana gəlməsinin “partlayıcı” təbiəti və dini münaqişə iştirakçılarının hərəkətlərində qəddarlığının artması; beynəlxalq hüquqa zidd olan – soyqırımı, ölüm düşərgələrinin yaradılması, deportasiya, “etnik təmizləmə”, girov götürmə, terror aktları, kütləvi yanğın, işğəncələr və digər cinayətkarlıq vasitələri ilə mübarizənin sürətlə artması; dini yönümlü siyasi şüarlar və tələblərdən istifadə edilməsi və s. bilmək lazımdır [2, s.7].

Dini münaqişələrin təzahürünün retrospektiv analizi onların yaranmasının vacib səbəbi qismində partikulyarizmi, yəni müəyyən bir dini qrupun müəyyən statusa sahib olması tələblərini qeyd edir. Bu da hər bir dini qrupun öz inamını zorakı şəkildə tətbiq etməsinə səbəb olur. Partikulyarizm həmişə düşmənlərin olmasını tələb edir. Düşmənlərə bu cür qrupların rəhbərləri lazımdır ki, onların hesabına öz tərəfdarlarını asanlıqla manipulyasiya etsin və öz hərəkətlərini əsaslandırсын.

Əgər belə bir qrupun düşməni yoxdursa, onu qrup daxilində də yaratmaq lazımdır. Dini partikulyarizm dini qrupun inancları, dözümsüzlük və fanatiklik ilə sıx bağlıdır. Partikulyarizmin təzahürü dinlərin “doğru” və “yalan”, “yaxşı” və “pis”, “faydalı” və “zərərli” növlərə bölünməsi şəklində ifadə edilir. Bəzən dini düşmənçilik özünü sinfi və ya etnik münaqişələr şəklində göstərir. Dini qruplara qarşı düşmənçilik dini ziddiyyətlərin siyasi, iqtisadi və milli maraqlardan nə dərəcədə asılı olması ilə dəyişə bilər. Keçmiş Yuqoslaviyada milli siyasi problemlər din bayrağı altında ört-basdır edilmişdir.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq arenada vəziyyəti təhlil edərkən bu nəticəyə gəlmək olur ki, dünyanın müxtəlif bölgələrində kütlələri səfərbər etmək üçün dinin mühüm amil kimi çıxış etdiyi münaqişələrə hələ də rast gəlinir. Məşhur amerikalı siyasətçi Samuel Huntington bu tendensiyayı soyuq müharibənin sonu ilə izah edirdi. Qərb və Şərq arasındakı qlobal qarşidurma

beynəlxalq əlaqələrdə müxtəlif mədəni amillərin təsirini zəiflətməmişdir. Lakin soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra beynəlxalq siyasətə yönələn əsas təsir amillərindən biri bu və ya digər millətlərin dünyanın hansısa siyasi-iqtisadi sistemlərinə deyil, əsas xüsusiyyəti din olan dünya sivilizasiyalarından birinə mənsubiyyətindən irəli gəlir [3].

Yurgen Habermas Qərb sivilizasiyası və İslam dünyası, eyni zamanda qeyri-Avropa sivilizasiyaları arasındakı ziddiyyətləri müasir dünyada dünyəvi və dini sistemlər arasında qlobal qarşıdurmanın başlıca mənbəyi hesab edir [4].

Postbipolyar dünyada, beynəlxalq təhlükəsizliyə təhdidlər qlobal səviyyədə regional səviyyəyə keçib. Müasir dini münaqişələr daha çox daxili böhranlara xasdır. Keçmişdə fəvqəldövlətlərin qlobal qarşıdurmasının kölgəsində qalmış sosial-iqtisadi, milli, etnokonfessional və digər problemlərin kəskinləşməsi davam edir. Dini zəmində qarşıdurmalarının əksəriyyəti Asiya və Afrika ölkələrində baş verir. Keçmişin və müasirliyin ziddiyyətlərini təhlil edərkən bu amilin mövcud olmadığı münaqişəyə rast gəlmək çətindir. Bu vəziyyət cəmiyyətlərin heterogen xarakterinə, sivilizasiya pozuntularının ciddi sosial-iqtisadi problemlərinə, dövlətlərin polikonfessional təbiətinə və mürəkkəb etno-lingvistik strukturun mövcudluğuna əsaslanır və münaqişəli vəziyyətlər üçün əlverişli zəmin yaradır. Bir çox ölkələrin müstəmləkəçi keçmişə malik olmasına baxmayaraq, imperiyanın demoqrafik siyasətinin nəticələri mühüm rol oynayır. Bu onunla izah olunur ki, mərkəzi hökumət əhalinin tərkibinə diqqət yetirməmiş və koloniyaların formalaşması zamanı müəyyən etnik və dini qruplar dövlətlərarası sərhədlər arasında bölünməli olmuşlar.

Regional səviyyədə dini münaqişələrin inkişafına təkan verən amillərin məcmusu mövcuddur. Bu amillər müxtəlif icmaların nümayəndələrinin sosial və iqtisadi bərabərsizliyi hesab edilir. Münaqişələrin yaranmasının daxili şərtlərinə siyasi sistemdə və hökumət orqanlarında dini qrupların vəziyyəti, həmçinin hökumət tərəfindən ayrı-ayrı icmaların nümayəndələrinə münasibətdə həyata keçirdiyi ayrı-seçkilik və ya onların diskriminasiyası daxildir.

Bir dövlətin digər dövlətin daxili işlərinə öz dindəşlarının hüquqlarının pozulması, onların maraqlarının müdafiəsi bəhanəsi altında müdaxiləsi (real və ya düşünülmüş) ölkənin və regionun təhlükəsizliyinə neqativ təsir göstərir. Misal olaraq, yaxın keçmişdə İran İslam Respublikasının qonşu ölkələrə münasibətdə yeritdiyi siyasəti göstərmək olar [5, s.85-87].

Rəsmi hakimiyyətin hansısa bir dini rəsmi dövlət dini elan etməsi, digər dinlərin nümayəndələri tərəfindən siyasi hüquqlarının pozulması kimi qəbul edilə bilər və bu da konfessional-heterogen bir ölkədə dini münaqişəyə səbəb olar. Çoxmillətli və çoxdinli bir dövlətdə siyasi konfessionalizm fenomeni (dövlət başçısı müəyyən bir dinə sitayiş etməlidir) dini qarşıdurma ilə nəticələnə bilər. Buna Livan böhranını misal göstərmək olar.

Münaqişə üçün potensial imkan yaradan xarici faktorlar, həm dövlətlərin daxilində, həm də xaricdə siyasi vəziyyəti pozmaq, qeyri-müəyyənlik, təhlükə və hətta uzunmüddətli bir silahlı qarşıdurma yaratmaq iqtidarında olur. Bu amillərə müxalifət hərəkətinin xaricdən hərbi, iqtisadi və ya ideoloji dəstəklərini əlavə etmək olar. Bu amil bir neçə dövlətin ərazisində yaşayan eyni dinin tərəfdarlarına daha aydın şəkildə şamil olunur. Pakistanın Cammu və Kəşmir əyalətindəki separatçı hərəkəti buna misal ola bilər. Onların nümayəndələri Pakistanlı dindəşları ilə birləşməyi tələb edirlər.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, dünyada baş verən münaqişələrin əksəriyyəti (məsələn, 1989–1996-cı ildə baş verən bütün münaqişələrin 90%-dən çoxu) beynəlxalq nəticələrə malik dövlətdaxili xarakter daşmışdır və onlardan çoxu dini səciyyə kəsb etmişdir. Bir çox mütəxəssislərin fikrincə, bu gün dünyanın ən təhlükəli və qeyri-sabit bölgələrindən biri Mərkəzi Asiya, Pakistan və Əfqanıstandan Mərakeşə qədər uzanan geniş əraziləri əhatə edən “genişlənmiş Yaxın Şərq” regionudur. Bu ərazilərdə əksər dövlətlər və siyasi rejimlər öhdəsindən gələ bilmədikləri (və ya öhdəsindən gəlmək istəmədikləri) fundamentalizm dalğası ilə üzləşirlər. “Böyük Orta Şərq”də qanlı hərbi əməliyyatlar bir sıra cənub postsovet respublikalarına iqtisadi, mədəni və dini nöqtəyi-nəzərdən təsir edə bilər. Bu hal Azərbaycan üçün də istisna edilə bilməz [6].

Beynəlxalq səviyyədə ərazi və etnik münaqişələrin əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, münaqişə tərəfləri müxtəlif dinlərə aid olur. Məsələn, Ərəb-İsrail münaqişəsində yəhudilər

müsəlmanlarla düşmənçilik edir; Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq – Qarabağ münaqişəsində müsəlman azərbaycanlılarla xristian ermənilər vuruşur; serb-xristianlar və alban-müsəlmanlar Kosovanın ətrafında qarşıdurmada iştirak edib; Çeçen münaqişəsində də dini element mövcuddur.

Təəssüf ki, dini faktor etnik, dövlətlərarası və vətəndaş münaqişələrinin yaranmasına və gedişinə təsir göstərir. Deyə bilərik ki, dini münaqişələr soyuq müharibə dövrünün ideoloji qarşıdurmasını əvəz edir. Həqiqətən də Avropada baş verən münaqişələr dərin dini ziddiyyətlərdən başqa, siyasi iqtisadi və hərbi geostrateji sahələrdə özünü büruzə verir. Çox zaman din amilini yer üzündəki geosiyasi maraqlara və millətçi ambisiyalara xidmət edə biləcək əlavə bir vasitə kimi cəlb etməyə çalışırlar.

Bir çox yerlərdə – erməni-azərbaycanlı, gürcü-abxaz münaqişələrində, Balkanlarda, Şimali Qafqazda – on illər ərzində dini cərəyanlar totalitar ateist rejimlər tərəfindən yatırılmış, lakin bir neçə il sonra (1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəllərində) milli kimliyə və orada baş verən toqquşmaya təsir göstərən ən güclü amillərdən birinə çevrilmişdir. Nəhayət, qitənin bir çox ölkələrində dini amilin ksenofobiyanın eskalasiyası, miqrantlara qarşı nifrət hissləri, antisemitizm və irqçilik kimi destruktiv proseslərə cəlb olunması müşahidə edilir. Eyni zamanda, din münaqişəli vəziyyətlərin həll edilməsi, millətlərarası münasibətlərin harmonik inkişafı, sosial zorakılıq dövründə psixoloji gərginliyin yumşaldılması, ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyətin sabitləşdirilməsi və s. imkanlara malikdir. Bu bir daha onu göstərir ki, ictimai və siyasi həyatda din heç zaman “təmiz formada” fəaliyyət göstərmir.

Din ictimai həyatın bir çox sahəsinə – mədəniyyət, təhsil, məişət və s. inteqrasiya edir. Buna görə də ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə təsir göstərən sosial münaqişələr dini sahədə də öz əksini tapır. Digər tərəfdən dini zəmində meydana gələn münaqişələr siyasi, iqtisadi, millətlərarası münasibətlərə təsir göstərir.

Millətçiliklə yanaşı, din Asiya və Afrikanın bir çox ölkələrində ictimai həyata və siyasətə güclü təsir vasitəsidir. Orada milli-etnik və dini qruplar arasındakı əlaqələrin kəskinləşməsi zəminində qarşıdurmalar, silahlı toqquşma və müharibələr baş verir. Bu, yalnız konkret ölkə və regionların deyil, eyni zamanda dünya sisteminin də təhlükəsizliyinə, bütövlüyü və sabitliyinə təhlükə yaradır. Belə münaqişələr əksər hallarda bəzi dövlətlərin başqalarının işlərinə müdaxiləsi üçün bir bəhanəyə çevrilir. Belə şəraitdə hakimiyyət və administrasiyaların (mərkəzi və yerli) hərəkətləri müəyyən bir dini icmaya aid möminlərin deyil, həm də qeyri-möminlərin maraqlarını məhdudlaşdırmağa gətirib çıxarır.

Ellada pravoslav kilsəsinin sədri arxiyepiskop Xhristodul (7 iyul, 2007-ci il “XXI əsrdə dinlər və sivilizasiyalar” konfransı, Afina) qeyd etmişdir ki, “dünyadakı dini münaqişələr bütövlükdə dünyəvi qüvvələrin rəqabətindən qaynaqlanır. Bu gün biz təhlükəli toqquşmaların şahidi oluruq və onlar ilk baxışda dini görünə bilər. Onlardan daha dəhşətli isə islamın induizm və xristianlıq ilə qarşıdurmasıdır. Belə qarşıdurmalar din ilə çox az əlaqəlidir, əslində bu münaqişələrə dini çalar verməklə, ideoloji və siyasi maraqları gerçəkləşdirməyə çalışırlar”.

Əsrlər boyu pravoslav dünyasında “Yunan kilsələri” – “Slavyan kilsələri”, “azad dünya kilsələri” – “kommunist blokunun kilsələri” istiqamətində ziddiyyətlər mövcud olmuşdur. Görünür, XXI əsrin əvvəllərində hegemon rolunu itirən rus pravoslav kilsəsi qeyri-müəyyən bir vəziyyətə düşüb. Bununla belə, müasir geosiyasi şəraitdə konstruktiv siyasət yerinə, Rusiya Pravoslav Kilsəsinin başçısı patriarx Kirill – Ukraynanın Moskva Patriarxının tabeliyində saxlanmaq məqsədilə ifrat fundamentalizm mövqeyi həyata keçirir. Şübhəsiz, dünyagörüşü ziddiyyətlərinin dərinləşməsi dünyadakı qlobal böhranla nəticələnə bilər.

Nəticə

Nəticə olaraq Senekanın sözlərini yada salmaq vacibdir: “İnsanları müharibənin nəticəsi maraqlandırır, müharibənin səbəbləri yox”. Lakin yaşadığımız dövrdə müharibələrin səbəbləri də hər kəsi düşündürməlidir: dövlətlər nə üçün bir-biri ilə münaqişəyə daxil olur və bəzi hallarda münaqişələr zorakılığa, müharibəyə və insanların ölümünə səbəb olur? Münaqişə – istənilən mübahisə şəraitində arzuolunan nəticələrə nailolma vasitəsidir. Dini münaqişələr qanlı və dəhşətli hesab edilir. Dini müharibələr və səlib yürüşləri keçmişin məhsulu olsa da, dini münaqişələr öz mövcudluğunu dayandırmayıb. Onlar nəinki tarix səhnəsindən silinir, əksinə hər il yeni qüvvə ilə öz gücünü göstərir.

Dünyanın müxtəlif nöqtələrində yeni-yeni dini münaqişə ocaqlarının yaranması bu problemin nə dərəcədə təhlükəli olmasına dəlalət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Дмитренко М.А., Голуенко Т.А. Религиозные конфликты в современном мире: теоретический аспект, 22 с., <http://edu.secna.ru/media/f/region.pdf>.
2. Зеленков М.Ю. Религиозные конфликты: проблемы и пути их решения в начале XXI века (политико-правовой аспект). Воронеж: Воронежский Государственный Университет, 2007, 244 с.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Политические исследования, 1994, №1, с.33-48.
4. Религиозный фактор политических конфликтов в АТР. Текст научной статьи по специальности «политика и политические науки» // Россия и АТР, 2009, №3, <https://cyberleninka.ru/article/n/religioznyy-faktor-politicheskikh-konfliktov-v-atr>.
5. Коппель А.А., Пархомчук А.С. Международные системы и глобальное развитие: Учебное пособие. 2-е изд., Стереотип. - М.: ИПЦ Киевский университет, 2006, с. 85-87.
6. Павловнин М. С. Рост дестабилизирующего влияния религии на политику, проблема нарастания фундаменталистских идей // Информационный гуманитарный портал // «Знание. Понимание. Умение», 2012, №3, http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/3/Pavlovnin_Fundamentalist-Ideas.

Аннотация

Религиозные конфликты в современной мировой политике

Аяз Гасанов

В статье рассматриваются характерные особенности религиозных конфликтов. Этот тип конфликта затрагивает национальные интересы и национальную безопасность многих стран. Разрешение конфликтов на основе религиозных конфликтов является сложным и долгосрочным процессом. В XXI веке религиозные конфликты будут определять характер международных отношений.

Ключевые слова: религиозные конфликты, религиозный партикуляризм, идеологическая конфронтация, этноконфессиональные проблемы, ксенофобия.

Abstract

Religious conflicts in modern world politics

Ayaz Hasanov

The article deals with the characteristic features of religious conflicts. This type of conflict touches the national interests and national security of many countries. Solving conflicts based on religious conflicts is a challenging and long-term process. In the XXI century, religious conflicts will determine the character of international relations.

Keywords: religious conflicts, religious particularism, ideological confrontation, ethno-confessional problems, xenophobia.

*Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15.05.2019
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 07.06.2019
Çapa qəbul edilmişdir: 12.07.2019*

DİSTANT (MƏSAFƏDƏN) DİSTANT TƏHSİL FORMASININ TƏDQIQI**polkovnik Arif Həsənov, polkovnik Haqverdi Haqverdiyev***Döyüş Hazırlığı və Hərbi Təhsil Baş İdarəsi*

E-mail: arifhasan2828@yandex.ru

haqverdi.haqverdiyev@box.az

Xülasə. Məqalədə distant (məsafədən) təhsil formasının klassik təhsil formaları ilə qarşılaşılıq tətbiqi təhlil edilir. Distant təhsil formasının imkanları, müsbət və mənfi tərəfləri araşdırılır, həmçinin distant təhsil formasının tətbiqi yolları göstərilir. Bu tədqiqat işi xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində perspektiv informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə təhsil prosesinin effektivliyinin yüksəldilməsi üsullarının təhlili və tədqiqi kimi aktual məsələlərə həsr olunur.

Açar sözləri: distant təhsil forması, elektron təhsil, təhsilverən, təhsilalan.

Giriş

“Təhsil haqqında” Qanun vətəndaşların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş təhsil hüququnun təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini və təhsil fəaliyyətinin tənzimlənməsinin ümumi şərtlərini müəyyən edir. Təhsil dünyəvi və fasiləsiz xarakter daşımaqla vətəndaşın, cəmiyyət və dövlətin maraqlarını əks etdirən strateji fəaliyyətdir. Təhsil sistemi milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin əsasında dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunaraq inkişaf etdirilir [1; 2; 3]. Təhsilin ayrı-ayrı pillələri üzrə müvafiq qanunların və digər normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi informasiya texnologiyaları ilə birləşdirilmiş tədris metodikalarının tədris prosesində tətbiqinə münbit şərait yaradır.

Respublikamızı dövrün müasir tələblərinə cavab verən təhsil sistemi olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Təhsil müəssisələrində həyata keçirilən tədris prosesinin müasir metodlarla qurulması, tədrisin yeni texnologiyalarının hazırlanması informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının müxtəlif istiqamətlərinin intensiv inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir. Təhsilin prioritet və geniş bir sahəsi olan xüsusi təyinatlı təhsilin təşkili və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsində, onun yeni prinsiplərlə qurulmasında telekommunikasiya sistemləri mühüm rol oynayır.

Distant təhsil formasının tədris prosesinin təşkilində yeri və rolu

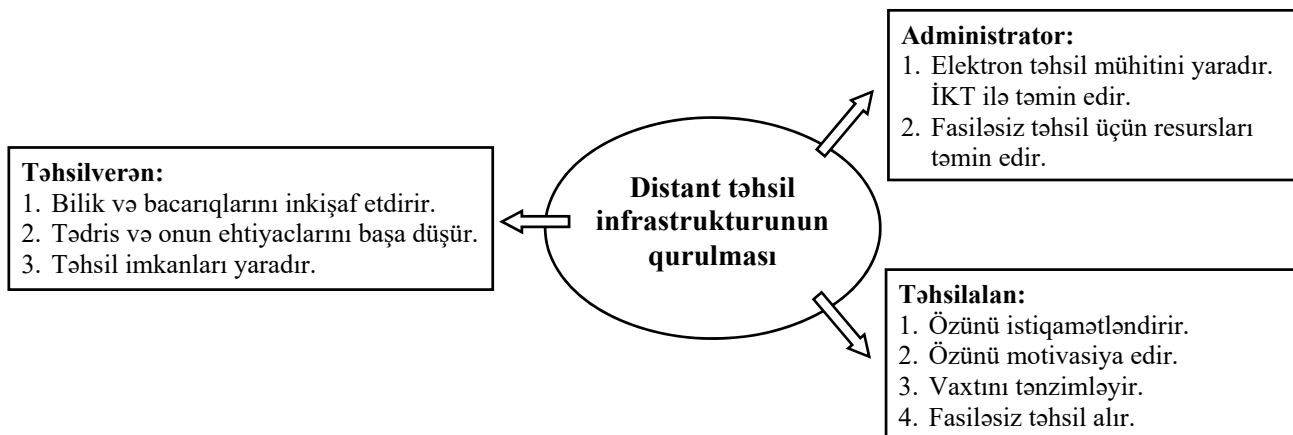
Tədrisin yeni texnologiyalarının özəyini təşkil edən telekommunikasiya sistemləri elektrik və ya elektromaqnit rabitə vasitələri (kabel, optik və radorabitə və digər vasitələr) ilə hər hansı siqnal, səs və təsviri məlumatların məsafəyə ötürülməsini təmin edən distant vahid texniki və texnoloji sistemdə birləşdirilmiş müxtəlif növ vasitə, qurğu və təşkilati quruluşun məcmusudur.

Dünya iqtisadiyyatının irəliləyişi telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafına da təsir göstərmişdir. Təhsil müəssisələrində tədris prosesinin təkmilləşdirilməsini stimullaşdıran yeni telekommunikasiya texnologiyalarının özü də iqtisadiyyatın sürətli inkişaf edən sektoruna çevrilmişdir. Azərbaycan Ordusunda da bu sektora böyük önəm verilir.

Ölkənin gələcək tərəqqisinin, cəmiyyətin və təhsilin inkişafının telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bilavasitə bağlılığını bilən və bu sahənin strateji əhəmiyyət daşıdığını görən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyun 2009-cu il tarixində təsdiq etdiyi “Təhsil haqqında” Qanunda bu sahənin əsas inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, Azərbaycanda təhsilalmanın əyani, qiyabi, distant və sərbəst (eksternat) formaları göstərilmişdir.

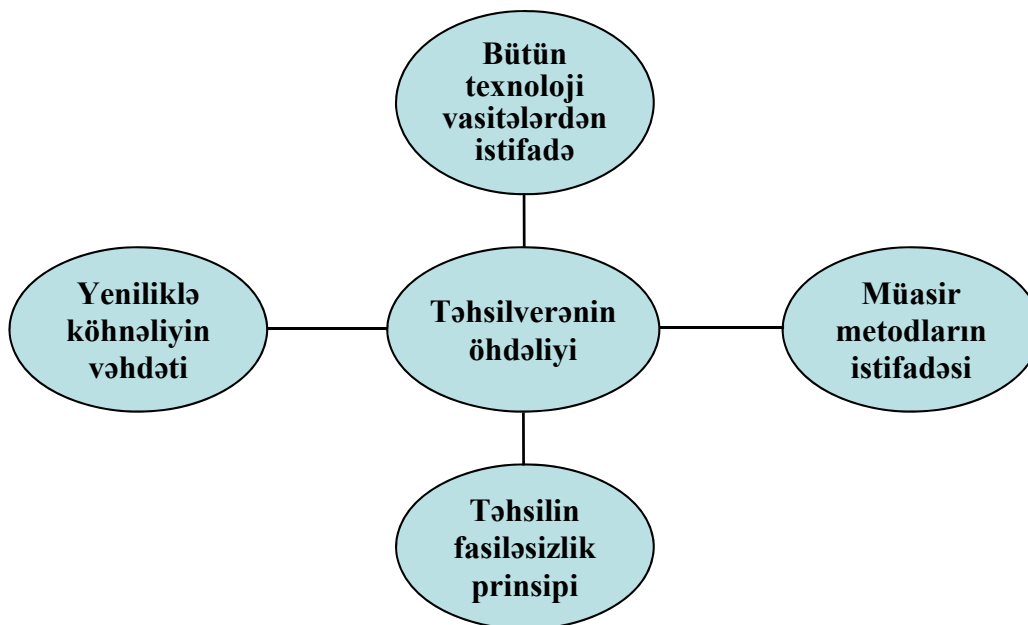
Distant təhsil – tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, program-texniki vasitələr əsasında təşkil olunduğu müasir təhsil formasıdır. Distant təhsil forması müəllim inhisarçılığına son qoyur, tədris prosesinin təşkilində yeni və geniş imkanlar yaradır [1].

Distant təhsil forması təhsilverən və təhsilalan arasında əlaqəni telekommunikasiya və kompüter şəbəkələri vasitəsilə operativ, müntəzəm dialoq, əks-əlaqə əsasında və uzaq məsafədən həyata keçirir. Şəkil 1-də distant təhsil formasının bir variantı göstərilmişdir.

Şəkil 1. Distant (məsafədən) təhsil forması

Distant təhsil forması təhsilverənlər qarşısında yeniliklə köhnəliyin vəhdətində, bütün texnoloji vasitələrin istifadəsi ilə müasir tədris metodikasının tətbiq edilməsi tələbini qoyur. Distant təhsil formasında informasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunduğu üçün bir çox hallarda onu elektron təhsil (e-Təhsil) olaraq da adlandırırlar. Elektron təhsil sistemi təhsilverənə klassik müəllim rolunda olan imkanlardan fərqli olaraq yeni imkanlar yaradır. Şəkil 2-də təhsilverənlər qarşısında qoyulan tələblər verilmişdir.

Şəkil 2. Təhsilverənlər qarşısında qoyulan tələblər

Elektron təhsil formasının mühüm xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- çeviklik;
- modulluq;
- iqtisadi səmərəlilik;
- təhsilverənin yeni rolu;

- təhsilin keyfiyyətinə xüsusi nəzarət;
- əlçatanlıq;
- özünə yönəlmiş müstəqil hazırlıq;
- müstəqil vaxtın tənzimlənməsi;
- təlimin xüsusişdirilmiş vasitə və texnologiyalarından istifadə və s.

Təhsilalanların təhsilinin inkişafı üçün fasiləyə yol verilməməli və təhsil daima davam etdirilməlidir.

Bu məqsədlə distant təhsil formasında informasiya və biliklər təhsilalanlara elektron materiallar, elektron dərslər, elektron mühazirələr, televerilişlər və s. formatlarda təqdim edilir. Bu təhsil formasının digər bir üstün cəhəti müəyyən səbəblər üzündən təhsilini artırmaq imkanı olmayan və yeni ixtisas almaq, habelə biliyini artırmaq və təhsilin fasiləsizlik prinsipinə əməl etmək istəyən şəxslərə real imkanlar yaradır. Bu isə öz növbəsində qeyri-formal təhsilin həyata keçirilməsini stimullaşdırır. Ənənəvi təhsil formaları ilə müqayisədə, elektron təhsilin digər bir üstünlüyü öyrənlərin müstəqilliyini, fəallığını, şüurluluğunu, yaradıcılığını optimal şəkildə inkişaf etdirməyə geniş və münbit şərait yaratmasıdır. Elektron təhsil forması ənənəvi təhsil formasında olduğu kimi interaktiv həyata keçirilir [4].

Elektron təhsil ənənəvi təhsil proqramlarından dəfələrlə az maliyyə vəsaiti tələb etməsi ilə də fərqlənir. Burada ayrıca siniflər, avadanlıqlar və s. tələb olunmadığından təhsil müəssisəsinin maddi-texniki bazası və infrastrukturuna qənaət edilir. Əlavə olaraq, dinləyicilər müstəqil şəkildə tədrislə məşğul olur, eyni zamanda professor-müəllim heyəti daha çox tələbəni öyrətmək imkanı qazanır. Elektron təhsil hamı üçün əlçatan olmaqla yanaşı, dinləyicini xidmətdən ayırmır. Günün istənilən vaxtı əlçatandır. Elektron təhsil forması daha çox mobildir və bu da o deməkdir ki, dinləyicinin daima aktual məsələlərə çıxışı mümkündür. Xidmət yerini tərk etmədən ölkədən xaric təlim və imtahanlarda iştirak etmək imkanı əldə olunur. Bundan əlavə, elektron təhsil formasında istifadə olunan tədris modulları ənənəvi təhsil formasında fənn proqramlarının bir hissəsini təşkil edə bilər.

1994-cü ildən Azərbaycan Respublikasının Sülh Naminə Tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində əməkdaşlıq etdiyi NATO-da bu sahədə hər il 500-dən artıq birbaşa (online) kurslar təşkil edilir və keçirilir (NATO Joint Advanced Distributed Learning Online Course Catalog 2019 – NATO-nun 2019-cu il üçün distant təhsil kurslarının kataloqu) [5]. Belə kurslardan yararlanmaq üçün rəsmi dövlət saytı (məsələn, mod.gov.az) vasitəsilə “<https://jatl.act.nato.int>”-də qeydiyyatdan keçməklə qoşulmaq olar [6].

NATO-nun elektron təhsil proqramı onun inkişafına imkan verən mövcud təhsil standartları əsasında xidmət göstərir. STANAG 2591 standartlara müvafiq olaraq, NATO tədris qrupu tərəfindən mütəmadi təkmilləşdirilir və dövlətlərin təhsil qurumları arasında asanlıqla mübadilə oluna bilən kurslar təqdim edilir. SCORM (Shareable Content Object Reference Model) versiyaları (1.2 və 2004) istifadə olunur və NATO xAPI kimi yeni standartlara əsaslanır. Əgər siz NATO-nun elektron təhsil xidmətindən istifadə etmək istəyirsinizsə və bu məqsədlə hazırladığınız kurs (kurslar) varsa, onları “jadladmin@act.nato.int”-nə müraciət etməklə sistemdə yerləşdirə bilərsiniz.

Distant təhsil layihəsi çərçivəsində NATO tərəfindən aşağıdakı kurslar təklif olunur:

- ixtisasartırma;
- xarici dil;
- ikinci ali təhsil;
- magistratura;
- NATO proqramları üzrə təlim kursu;
- internet üzərindən hərbi təlimlərdə iştirak.

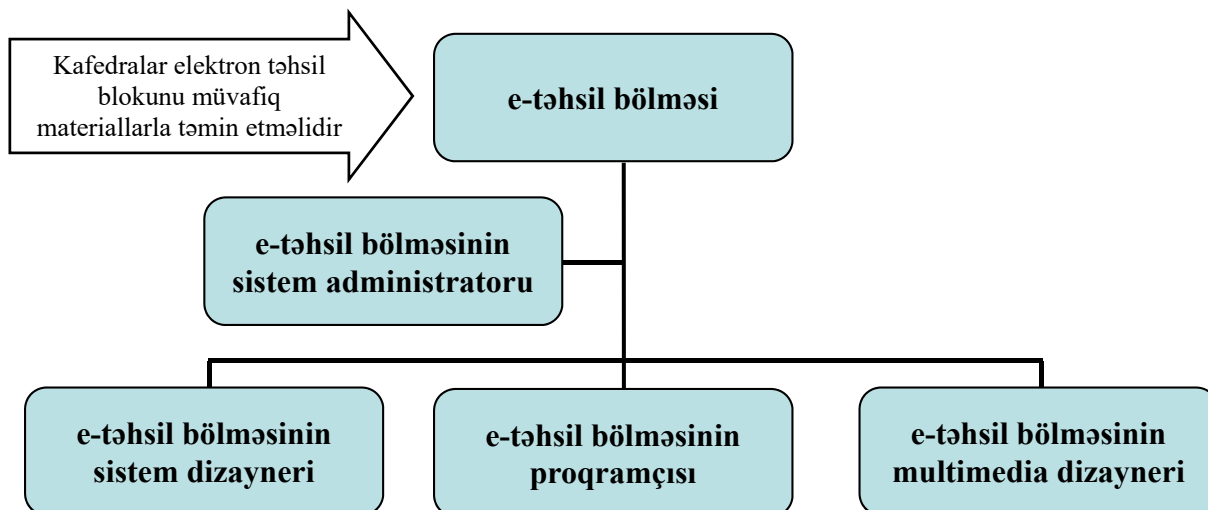
Elektron təhsil sistemində təhsil almaq üçün aşağıdakı kateqoriyadan olan şəxsi heyət cəlb oluna bilər:

- müəyyən səbəblərdən kurslarda fiziki olaraq tam və ya qismən iştirak etmək imkanı olmayanlar;
- xidməti zərurətlə bağlı ənənəvi təhsil formasında təşkil olunan kurslara cəlb olunma və mühazirələri dinləmə imkanı olmayanlar;
- ixtisasını artırmaq və ya bacarıqlarını inkişaf etdirmək istəyənlər;

- xidmətdən ayrılmadan yeni biliklər əldə etmək istəyənlər;
- sülhü bərpa etmək üçün missiyalara cəlb olunacaq şəxsi heyət;
- peşəkarlıq və dünyagörüşü səviyyəsini genişləndirmək imkanlarından istifadə etmək istəyənlər

və s.

NATO və inkişaf etmiş ölkələr resurslarına qənaət etmək məqsədilə təşkil etdiyi kurslarda iştirak edəcək namizədlərin müəyyən materialları elektron təhsil portalı üzərindən yüksək səviyyədə mənimsəmələri üçün mütəmadi olaraq təkmilləşdirmə işlərini davam etdirirlər. Bu da öz növbəsində maliyyə resurslarına və vaxta qənaət edir, mobillik və çevikliyə xidmət göstərir. Aparılmış araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin birində elektron təhsil sistemini tətbiq etmək üçün variant olaraq aşağıda göstərilmiş ştat strukturunu yaratmaq olar (Şəkil 3).

Şəkil 3. Elektron təhsil sistemini tətbiq etmək üçün ştat strukturunun variantı

Nəticə

Distant təhsil forması təhsilalan və təhsilverən üçün yeni imkanlar yaradır. Tətbiq olunması üçün distant təhsil formasının NATO tərəfindən təklif olunan elektron təhsil sistemi həm daxili şəbəkə, həm də internet şəbəkəsi üzərindən qurula bilər. Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri üçün daxili (qapalı) şəbəkə üzərində qurulması məqsədəuyğundur. Xidmətə və ya iş qəbulun ilkin seçim mərhələlərinin elektron təhsil sistemi üzərindən aparılması effektivliyin artırmasına xidmət edə bilər. Milli mənəvi-dəyərlər və digər məsələlərlə bağlı ölkəmizi təmsil etmək məqsədilə qısa elektron kursların yaradıla və müvafiq qaydada “jadl.act.nato.int” saytında yerləşdirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında 5 sentyabr 2009-cu il tarixli Qanunu.
2. “Ali təhsil müəssisəsinin Nümunəvi Nizamnaməsi” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 21 yanvar 2011-ci il tarixli, 9 №-li qərarı, 2011, 25 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12 noyabr 1995-ci il, 27 s.
4. Həşimov E., Həsənov A. “İnformatika” adyunktlar üçün dərs vəsaiti. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2016, 149 s.
5. NATO Joint Advanced Distributed Learning Online Course Catalog, <https://jadl.act.nato.int/CourseCatalog.pdf>.
6. NATO e-Learning, <https://jadl.act.nato.int>.

Аннотация**Изучение формы дистанционного обучения
Ариф Гасанов, Хагверди Хагвердиев**

В статье анализируется взаимодействие дистанционного обучения с формами классического образования. Изучены возможности, преимущества и недостатки формы дистанционного обучения, а также представлены способы применения дистанционного образования. Данное исследование посвящено актуальным вопросам, таким как анализ и изучение способов повышения эффективности образовательного процесса с использованием передовых информационных технологий в специальных учебных заведениях.

Ключевые слова: дистанционное обучение, электронное обучение, педагог, ученик.

Abstract**The analysis of distance education
Arif Hasanov, Hagverdi Hagverdiev**

The article analyzes the interaction of distance education with the forms of classical education. Opportunities, advantages and disadvantages of the form of distant education are studied, as well as the ways of applying the distant education are introduced. This research focuses on topical issues such as analyzing and exploring the ways to increase the effectiveness of the educational process using advanced information technologies in special education institutions.

Keywords: distance education, e-learning, educator, learner.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18.10.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 23.10.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 31.10.2019

UOT 930

AZƏRBAYCANIN CƏNUB-ŞƏRQ BÖLGƏSİNİN TUNC – İLK DƏMİR DÖVRÜ SİLAHLARI

tar.ü.f.d., dosent Anar Ağalarzadə
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
E-mail: anararxeoloq@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsindəki Tunc – İlk Dəmir dövrünə aid müxtəlif silahların yayılmasından bəhs edilir. Bu silahlar arxeoloji materialların əksəriyyətini təşkil edir. Talış və Muğan bölgələrinin qədim silahları həm yerli, həm də qonşu bölgələrdən fərqli strukturlara malik olmaqla həmin dövrün ən mükəmməl nümunəsi hesab olunur. Silahların tədqiqi bölgənin etnik və mədəni mənşəyi barədə də dəqiq fikir söyləməyə imkan verir.

Açar sözlər: Tunc – İlk Dəmir dövrü, silahlar, Azərbaycanın cənub-şərq, qəbir abidələri, metalışləmə.

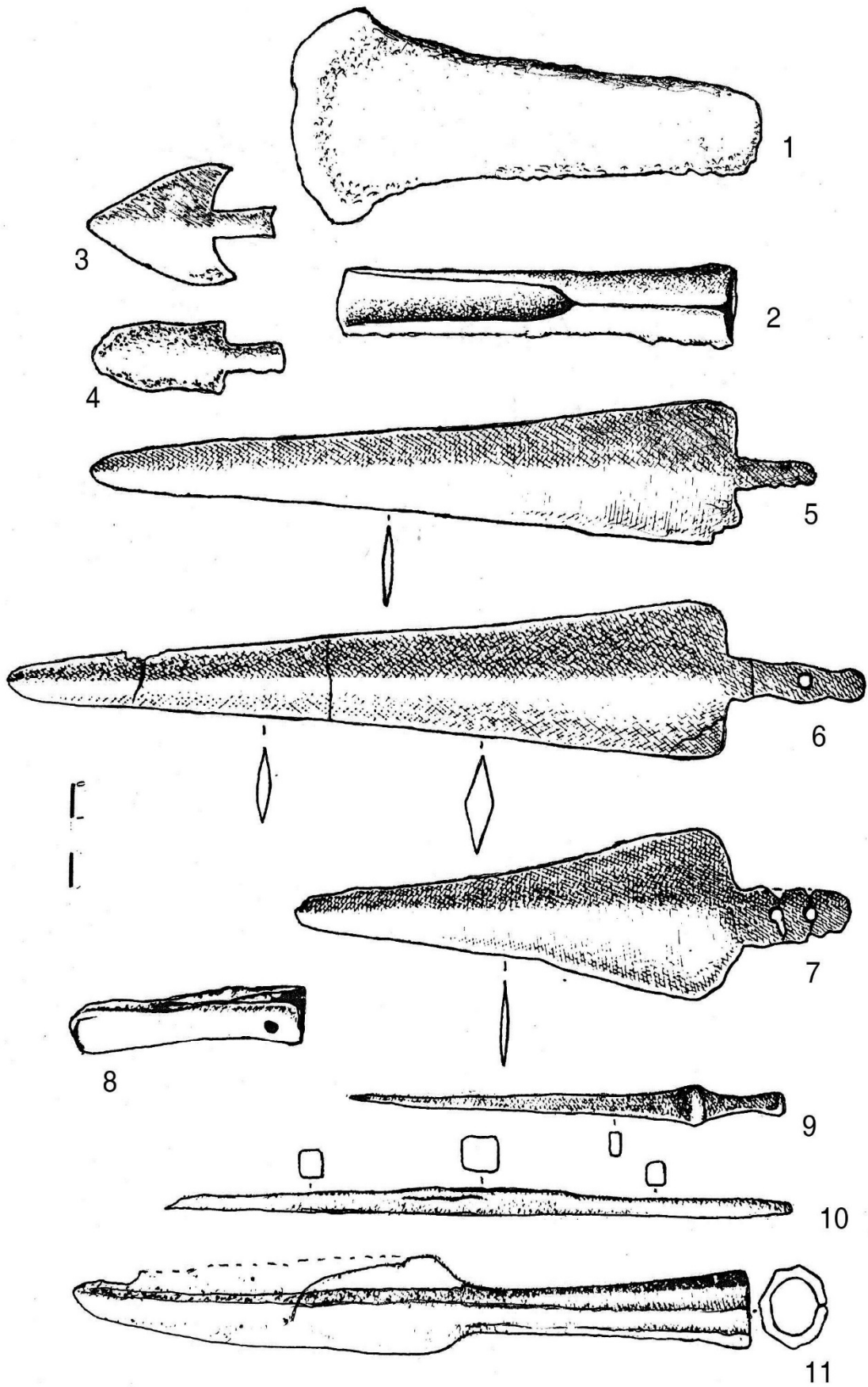
Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsi Tunc – İlk Dəmir dövrü arxeoloji abidələri ilə zəngindir. Qəbir abidələri, xüsusilə də kurqanlar, torpaq qəbirlər və daş qutulardan tapılan arxeoloji materialların arasında silahlar xüsusi yer tutur. Bunlar öz forma və xüsusiyyətlərinə görə bəzən Yaxın və Orta Şərq, habelə Aralıq dənizi ölkələrinin xronoloji cəhətdən qədim və ya həmdövr silahlarındakı əlamətləri təkrarlayır. Bu cəhətdən onlar Egey silahlarına da oxşayır. Fransız arxeoloqu J.Deşelet bu yaxınlığı Aralıq dənizi ölkələrinin Xəzərəqədərki rayonlara təsiri ilə izah etmişdir. F.R.Mahmudovun fikrincə, Talış-Muğan silahları ilə Egey və Ön Asiya silahlarının formasındakı bəzi yaxın əlamətlər bu mədəniyyətlərin eyni mənşəyə malik olması ilə deyil, dövrün tayfaları arasındakı mövcud mübadilə və digər əlaqələrlə izah edilməlidir [1, s.73].

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin Tunc – İlk Dəmir dövrü tayfalarının silahları çoxçeşidli və mükəmməl quruluşa malik olmuşdur. Silah istehsalı uzun bir tarixi dövrün yadigarıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Tunc dövrünün bütün mərhələlərində istehsal edilmiş silahlar tipoloji baxımdan müxtəlif olsa da, cüzi fərqləri nəzərə almasaq, oxşar xüsusiyyətləri də var. Ümumilikdə isə silahların müxtəlifliyini və keçdiyi mərhələləri nəzərə almaqla onları dövr baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

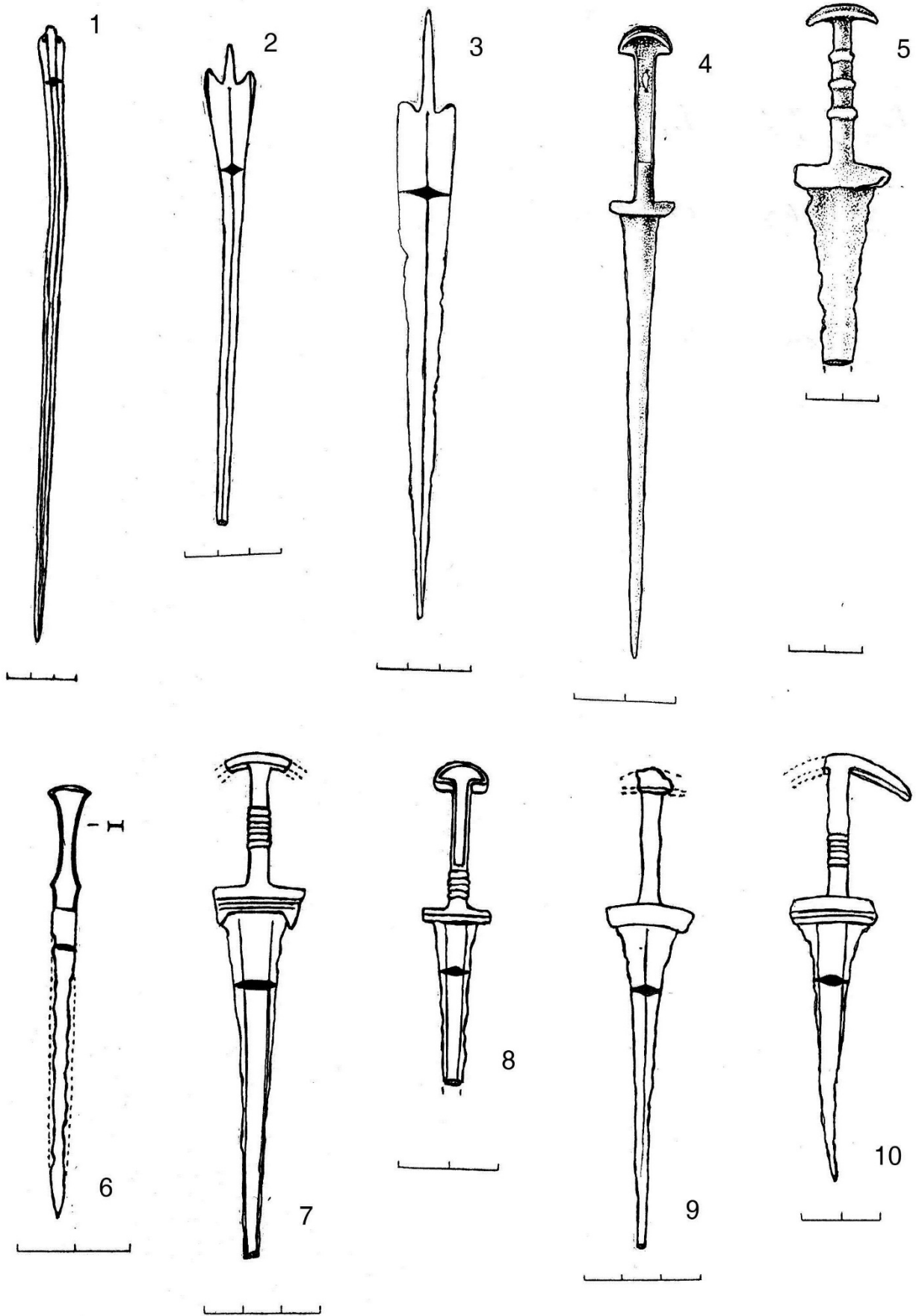
- 1) İlk Tunc;
- 2) Orta Tunc;
- 3) Son Tunc – İlk Dəmir dövrünün silahları.

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin silah istehsalında İlk Tunc dövrünün silahları, demək olar ki, kurqanlardan məlumdur. Bu silahlar dövrün silah istehsalı haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, İlk Tunc dövründə silah istehsalı hələ zəif idi və bu baxımdan bəhs olunan dövrün tunc silahları azlıq təşkil edir. Bununla yanaşı, daşdan hazırlanmış silahlara (balta, toppuz) da rast gəlinir. XX əsrin 60-cı illərində Astara rayonu ərazisindəki Telmankənd kurqanlarında bölgənin İlk Tunc dövrü silahlarından, əsasən, nizə ucluqlarına rast gəlinmişdir. 1 №-li Telmankənd kurqanından tapılmış ikisaplaqlı tunc nizə ucluqlarından biri böyük olub, yarpaqşəkilli uzun tiyəsi vardır. Tiyənin ortasında hər iki üzdən qabarıq zolaq müşahidə edilir. Digər nizə ucluğu isə birincidən kiçikdir, lakin eynitiplidir [2, s.15]. Kurqandan 2 ədəd tunc balta – iskənə də əldə edilmişdir. Onlardan biri çox paslandıqından kənarları yeyilmişdir. Onlar qəlibdə töküldükdən sonra enli ucları əlavə döymə vasitəsilə itilənmişdir. Oxşar formalı alətlər Karaz-Tetriskaro kurqanı, Diqomi və Saxçeridən də məlumdur. Belə silahlar yuxarıda təsvir olunan tipdə nizə ucluqları ilə birlikdə Şimali Qafqazdakı Novosvobodnı dolmenlərindən tapılmışdır [2, s.15-16].

İlk Tunc dövrünə aid daha bir nizə ucluğu Yardımlı rayonu ərazisindən tapılmışdır. 2018-ci il rayonun Kürəkçi kəndi ərazisindəki Komanı yaylaqlarında qeydə alınmış kurqanlardan birində aparılan qazıntılar zamanı bu tip silah nümunəsinə rast gəlinmişdir.

Şəkil 1. Orta Tunc dövrü silahları (F.Mahmudovun qazıntıları)

Şəkil 2. Son Tunc dövrü silahları (F.Mahmudovun qazıntıları)

2 №-li kurqanda dəfn edilmiş insanın sağ əlində qoyulmuş nizə ucluğu yarpaqşəkilli formaya malik olub uzunluğu 10 sm-dir. Kurqandan götürülmüş nümunələrin analizi qəbir abidəsinin e.ə. III minilliyin əvvəllərinə aid olduğunu söyləməyə imkan verir (Kurqandan götürülmüş nümunələrin analizi AMEA Radiasiya Problemləri İnstitutunun “Radiokimya laboratoriyası”nda f.-r.ü.f.d. S.Məmmədovun rəhbərliyi altında aparılmışdır) [3, s.16]. 1965-ci ildə I Mişarçay abidəsinin Erkən Tunc dövrü təbəqəsindən tapılan, metaləritmədə istifadə edilən 11,2 sm diametrində olan boruşəkilli alət də [4, s.19] bölgədə metal istehsalı ənənəsinin formalaşdığını göstərir.

Bölgədə Orta Tunc dövrünə aid silahlar da üstünlük təşkil edir. Artıq bu dövrdə silah istehsalında çeşid nisbətən artır, nizə ucluqları ilə yanaşı, xəncər, yaba, balta və s. silahlar da istehsal olunur. Qeyd olunan dövrə aid silahlar, əsasən, qəbir abidələrindən əldə edilmişdir.

1976-cı ildə Əliköməktəpədə aparılan qazıntılar zamanı yaşayış yerində olan 80 №-li sallama qəbirdən zəngin dəfn avadanlığı tapılmışdır. Orta Tunc dövrünə aid edilən dəfn abidəsinin tunc avadanlığının əksəriyyətini silahlar təşkil edir (Şəkil 1). Buradan tapılan Qırma-Qele tipli simmetrik tunc baltanın oval formalı küpü, altıillik gövdəsi və azacıq simmetrik yarım dairəvi ağzı vardır. O, Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Göytəpə baltasına oxşardır. Yastı balta-iskənə morfoloji cəhətdən Astara kurqanı baltalarının inkişaf etmiş nümunəsidir. Onun gövdəsi, nisbətən uzun və qalın, ağzı simmetrik, yarım dairəvi formadadır. Əliköməktəpənin dağılmış sallama 79 №-li qəbrinin inventar avadanlığı içərisində də 1 ədəd asimmetrik baltaya rast gəlinir [5, s.12].

Xəncərlər 3 ədəddir və onlardan ikisi tiyəsinin uzunsov – üçbucaq formalı olması ilə seçilir. Tiyənin çiyinləri düzdür. Tiyənin orta hissəsində nəzərəçarpan qalınlıq və hər iki xəncərin dəstəyə keçirmək üçün gödək saplağı vardır. Üçüncü xəncərin tiyəsi lövhəvari olub, üçbucaq – “alovşəkilli”dir, o digərlərinə nisbətən gödək, çiyinləri isə enlidir. Bu xəncərin saplağı da enli və küt ucludur. Saplağın üstündə onu dəstəyə bərkitmək üçün 2 ədəd mismar yeri – kiçik dairəvi deşiklər açılmışdır.

Tunc silahlar içərisində nizə ucluqları xüsusi yer tutur. Nizə ucluqlarının ikisi e.ə. III minillik abidələrindən məlum olan tiptə – süngüvari formadadır. Hər ikisi dördtillik olub, ölçüləri və bəzi əlamətləri ilə bir-birindən seçilir. Digər 2 dənəsi isə Azərbaycan və ümumiyyətlə, Qafqaz ərazisindən tapılan tıxaclı nizə ucluqlarının ən qədim nümunələridir. Hər iki nizə ucluğunun üçbucaq – rombvari formada işlək hissəsi, qalın və bir qədər kobud düzəldilmiş iri tıxacı vardır. Tıxaclardan birinin en kəsiyi dairəvi, digərininki isə səkkiztillidir.

Tunc silah nümunələrini 2 ədəd ox ucluğu tamamlayır. Bunlardan birinin ucluğu üçbucaq formalı olub, gödək və şiş uclu qanadları vardır. Ucluğun ortası azacıq qabarıqdır. Ox ucluğunun saplağı kəsikdə dördkünc formalıdır. İkinci ox ucluğu isə yarpaqşəkillidir. Ucluq düz əsasla malikdir. Onun da gödək saplağı dördtillidir. Hər iki ox ucluğu Talış-Muğan zonasında Son Tunc dövründə yayılmış ox ucluqlarının prototipləri kimi qəbul edilə bilər [6, s.17-18].

Bölgənin Son Tunc – İlk Dəmir dövrü silahları isə daha çoxçeşidli olub, əsasən, qılınclar, xəncərlər, baltalar, nizə və ox ucluqlarından ibarətdir.

Arxeoloji materiallar içərisində xüsusi yer tutan qılınclar 2 tiptir: 1) rapiraşəkilli qılınclar; 2) dəmir qılınclar [7, s.36-37]. Rapiraşəkilli I tip qılıncların uzun tiyəsi və dar sonluğu olmuşdur. Onların tiyəsinin uzunluğu 75–85 sm-dir. Jak de Morqan bu tip silahları Lerik rayonunun Codikəş və Veri kəndlərindən tapmışdır [8, s.63].

Muğan mədəniyyətinin birinci mərhələsi üçün xarakterik olan qılıncların uzun tiyəsi döyüş zamanı onların istifadəsinin əlverişli olduğunu göstərir. E.ə. XIV–XIII əsrlərə aid bu silah növlərinin analoqu Muğan düzü, Lənkəran ovalığı, Azərbaycan və İran Talışının dağlıq rayonlarındakı abidələrindən məlumdur [7, s.36-37].

Cəlilabad rayonu ərazisindəki Həməşərə – Mişarçay yaşayış yerindən də bu qılınclardan aşkarlanmışdır. Bu tip 6 ədəd qılınclı 1968-ci ildə Lənkəranın Digah kəndi yaxınlığındakı Divəlonada adlı yerdən tapılmışdır. F.R.Mahmudov Divəlonadan tapılmış saplaqlı qılınclı tiyələrini Talış – Muğan zonasının Son Tunc – İlk Dəmir dövrü abidələrində geniş yayılmış rapiraşəkilli qılınclı tiyələri tipinə daxil edir. Tədqiqatçının fikrincə, Talış dağlarındakı abidələrdə bu tip qılınclar əksər hallarda tiyəsi üzərində

ayparaşəkili, relyef bəzəyi olan xəncərlərlə, Lənkəran ovalığı və Muğan düzü abidələrində isə yəhərvarı başlığa malik qılınclarla müşayiət olunur [7, s.49-50].

Masallı rayonunun Hişkədərə kəndi və Lənkəran yaxınlığında torpaq işləri zamanı bu tipli qılınclardan tapılıb. Belə qılıncları Taliş və Muğan üçün səciyyəvi olan uzun qılinc tiyələrindən fərqləndirən başlıca cəhətlər onların enli tiyəyə, buynuzvarı çiyinlərə və rombvarı kəsiyə malik olmasıdır (Şəkil.2). Analoji xəncər tiyəsi İran Talişindəki Şırşır qəbiristanlığından tapılmışdır. Buynuzvarı çiyinlər Egey qılıncları üçün daha çox səciyyəvidir, onlara Miken dövrünə aid silahlar içərisində rast gəlinir [1, s.68].

Dəmir qılınclar da eynilə özündən əvvəlki tunc qılıncların tipində hazırlanmışdır. Morqan onların ilk nümunəsini Conidəki tunc dövrü nekropolundan tapdığını qeyd edir [9, s.63].

1967-ci ildə Lənkəran – Lerik bölgəsində aparılmış kəşfiyyat səfəri zamanı burada aparılan inşaat işləri vaxtı Bəlləbur kəndinin qərb qurtaracağında kanal qazarkən torpaqda çoxlu qara və bozumtul rəngli gil qab qırıqlarına, çoxlu dən daşlarına rast gəlinmişdir. Torpaqla birlikdə kənara tullanan materiallardan inşaatçıların diqqətini cəlb edən küpə, bardaq, xəncər və at yüyəni götürülmüşdür. Tapıntılar arasında olan xəncərin dəmirdən hazırlanmış tiyəsinin bir hissəsi salamat qalmışdır. Silindrik-boruşəkili tunc dəstəyin içərisində tiyənin sapı yerləşir. Dəstəyin başlığı əltutana geydirilmiş 5,3 və 6,5 sm diametrində bir-biri ilə paralel iki dairəvi tunc lövhədən ibarətdir. Lövhələr arasındakı 5 sm-lik məsafə 5 qabarıq zolaqla əhatələnir. Bu xəncər də dəstəyinin formasına görə Veri və Luristanın Son Tunc dövrü xəncərlərini xatırladır. F.Mahmudov bu tapıntıları Uzuntəpə kompleksinə aid edir (Şəkil 3) və e.ə. I minilliyin birinci yarısına aid olduğunu yazır [10, s.2].

Kanal qazılan ərazinin ətrafında axtarışlar zamanı 300 metrə qədər şərqi doğru Lənkəran çayının sol sahilindəki Bəlləbur kəndinin şimal-qərbində dağılmış qəbirlər aşkar edilmişdir. Yoxlama zamanı burada 3 hektara yaxın ərazidə 200-dən artıq daş qutu qəbir tikililərindən ibarət qəbiristanlıq olduğu müəyyən edilmiş və qəbiristanlığın təxminən ortasında üst daşları toxunulmamış və ya ümumiyyətlə dağıntıya az məruz qalmış 5 qəbirdə qazıntı aparılmışdır. 1 №-li qəbirdən silah tiplərinə aid toppuz, nizə və silah parçaları əldə edilmişdir. Tunc toppuz tökmə üsulunda hazırlanmışdır. O, rombvarı kəsiyə malik, bir tərəfində diametri 2 sm olan deşik açılıb, içərisi boşdur. Toppuzun üzəri düz və çəpinə cızma xətlərlə bəzədilmiş qabarıq paralel zolaqlarla əhatələnir. Uzunluğu 15 sm, ağırlığı 0,5 kq-a yaxındır. Qəbir avadanlığına daxil olan dəmir nizə ucu öz ölçüsünə (uzunluğu 21,5 sm) nisbətən kiçik işlək ağıza, əvvəlcə altıtili, sonra isə genişlənən konusvarı boruya malikdir. Borunun diametri 1,4 sm-dir [10, s.6-7]. 3 №-li qəbirdən dəmir qılinc və ya xəncər tiyəsinin qırıntıları aşkar edilmişdir [10, s.8].

Lənkəran şəhərinin qərb kənarında, Şilavar kəndi ərazisində təsərrüfat işləri zamanı 11 ədəd tunc silah tapılmışdır. 1967-ci il tədqiqatları zamanı Lənkəran ölkəşünaslıq muzeyinə verilmiş bu silahlar F.Mahmudov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) tunc xəncər tiyəsinin yarı hissəsi ensizdir, hər iki üzündə ortasından bir cüt paralel relyef zolaq keçir. Belə tiyəyə dəstəyinin aşağısında ayparaşəkili relyef bəzəyi olan xəncərlər içərisində təsadüf edilir.

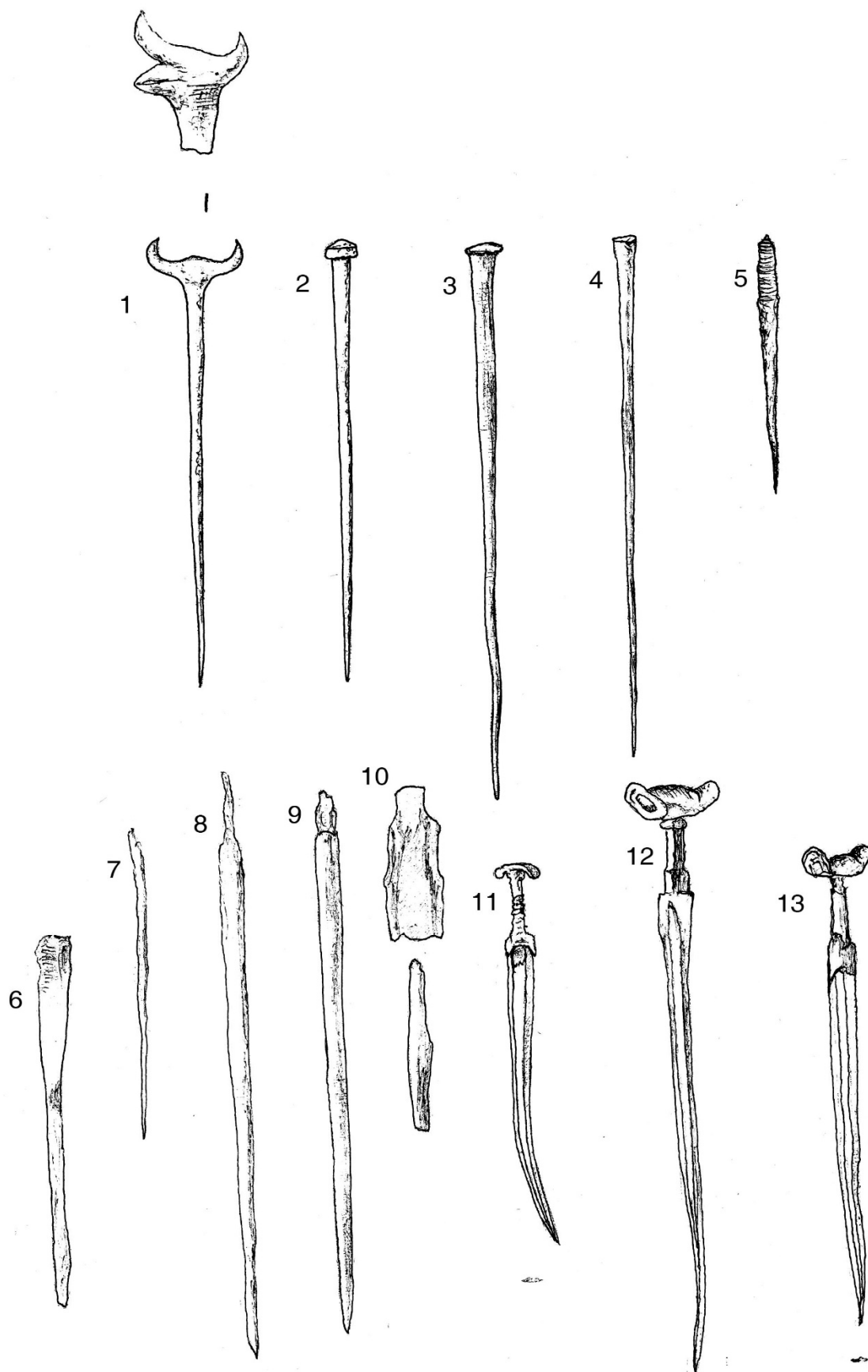
2) qoşa göbələkvarı başlığı olan dəmir qılınca aid tunc dəstəyin əltutanı dördtili, dəstəyin tiyəyə geydirilən sonluğu isə yabaşəkildir.

3) eyni tip qılinc dəstəyinin başlığı qopmuşdur. Əltutan hissəsi kəsikdə rombşəkildir. B.A.Kuftinin qeyd etdiyi Ani-Dvin qılincinin dəstəyi ilə eynidir. Dəstəyin aşağı hissəsinə oyma xətlərdən həndəsi naxışlar çəkilib. Dəstəyə geydirilən dəmir tiyənin çiyini və sapı çox paslanaraq dəstəyi bəzi yerlərdə çatlatmış, onun formasını, demək olar ki, itirmişdir.

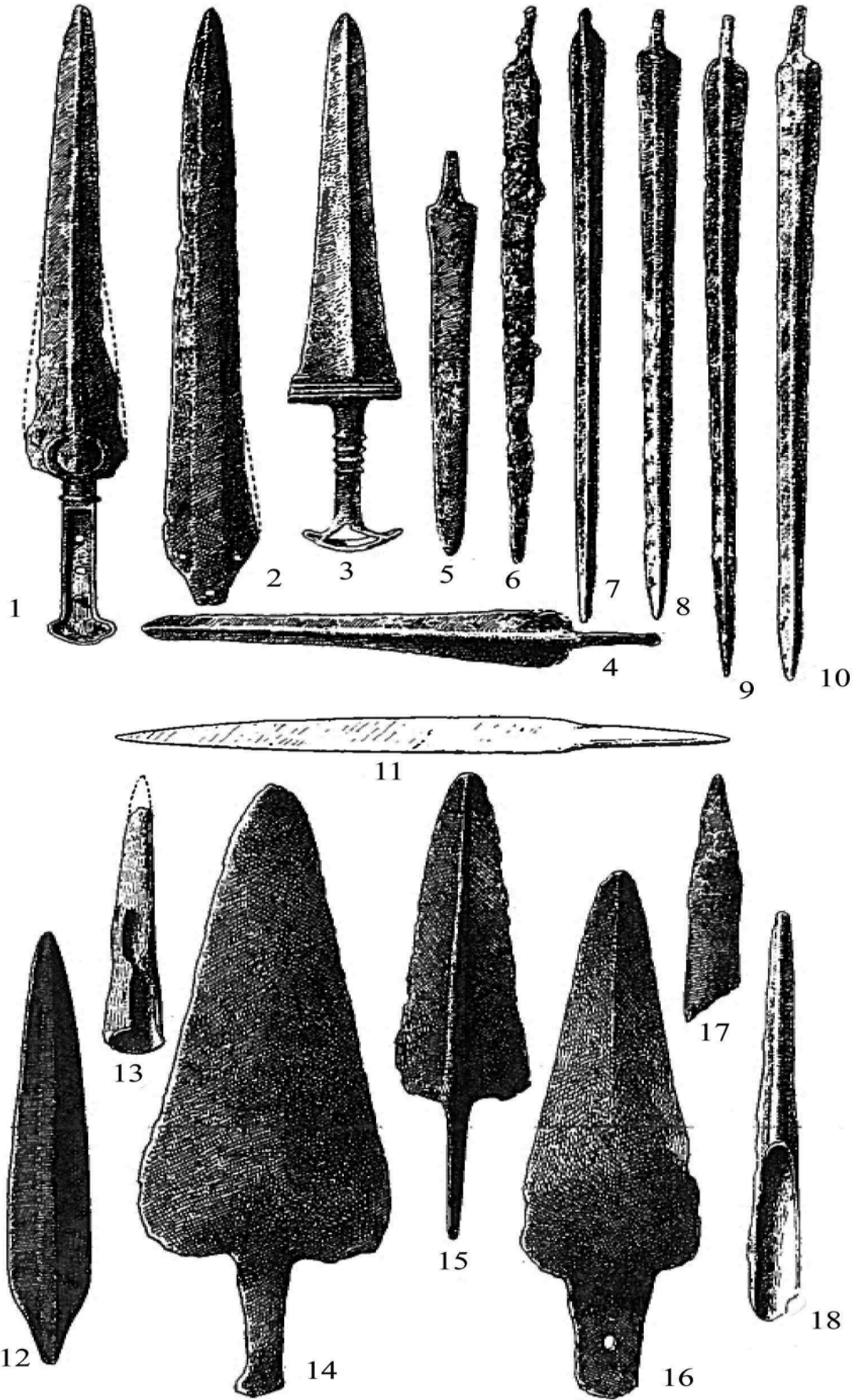
4) tunc dəstəkli dəmir qılincin başlığı göbələkvarı, əltutanı isə boruşəkili, dəstəyinin sonluğu dördkünc formalı olub, tiyəyə geydirmək üçün novçalı düzəldilmişdir. Dəmir tiyə bu novçaya keçirilərkə sıxma üsulu ilə dəstəyə bərkidilmişdir. Tiyə orta hissədə qalın olub tillidir. Qılincin uzunluğu 44 sm-dir.

5) göbələkvarı başlığa malik dəmir qılınca aid digər tunc dəstəkdə tiyənin bir parçası qalmışdır.

6-7) 2 ədəd konusvarı tunc xəncər başlığı şəbəkəli düzəldilib. Əltutana geydirilən aşağı hissəsi kvadratşəkildir.

Şəkil 3. İlk Dəmir dövrü silahları (İ.Cəfərzadənin tədqiqatları)

Şəkil 4. Son Tunc dövrü silahları (Jak de Morqanın qazıntıları)

8) tuncdan tökülmüş iri, lövhəvarı nizə ucluğunun gödək və küt saplağı vardır. Çiyin hissəsində nizənin sapına mismarla bərkitmək üçün deşiklər açılıb. Nizə ucluğunun hər iki üzündə relyef zolaqlarla “alov” təsvir edilmişdir. Uzunluğu 32,5 sm-dir.

Təsvir olunan Şilavar tapıntıları dəmir dövrünün əvvəllərinə, e.ə. IX–VII əsrlərə aid edilir [11, s.4-6].

1972-ci ildə Cəlilabad rayonunun Bəcirvan kəndinin cənub-şərqindəki düzən ərazidə yerləşən “Boyanalıq” adlı təbii qumluq təpəlikdə inşaat işləri üçün qazıntı aparılarkən arxeoloji materiallar və insan sümükləri aşkarlanmışdır. Toplanmış bu materiallar, əsasən, aşağıdakı tunc silahlardan ibarətdir:

1) yəhərvarı başlığa malik dəmir qılınca aid tunc dəstəyin başlığı Uzuntəpənin eynitipli qılınclarına nisbətən ensiz, dəstəyin tiyəyə geydirilən yaba formalı “dişləri” isə nisbətən uzundur. Tiyənin saplağı əltutanın içindəki dar gözdən keçərək yəhərvarı başlığın tunelşəkili boşluğuna çıxır və dəstəkdən çıxmaması üçün tiyə saplağının ucu burada tuncla lehimlənib. Dəstəyin ümumi uzunluğu 22 sm-dir;

2) yəhərvarı başlığı qoparılmış “Muğantipli” tunc qılının tiyəsinin aşağıda qalan 2/3 hissəsi kəsilmişdir. Qılının qalmış uzunluğu 29 sm-dir;

3) çərçivəşəkili dəstəyə malik tunc xəncərin dəstəyinin inkrustasiya üçün nəzərdə tutulmuş çərçivəsi ikigözlüdür. Tiyə ensizdir və o, ayrı hazırlanaraq dəstəyin sonluğundakı novçaya keçirilmiş və sıxma üsulu ilə bərkidilmişdir,

4) tunc xəncər tiyəsinin dəstəyə geydirilmək üçün düzəldilmiş saplağının dibində deşik açılıb. Tiyənin çiyinləri düzdür, ortasından qabarıq zolaq keçir. Uzunluğu 25 sm-dir.

5-6) tuncdan hazırlanmış 2 ədəd “Zaqafqaziyatıpli” qanadlı ox ucluğunun birinin tiyəsi nisbətən uzunsovdur: qanadların və saplağın ucları qopmuşdur. İkincisinin tiyəsi nisbətən enli, qanadları isə daha aralıqdır. Materialların müqayisəli təhlilinə əsasən, Boyanalıq qəbiristanlığı da Şilavar qəbiristanlığı kimi Talış-Muğan mədəniyyətinin üçüncü mərhələsinə, e.ə. IX–VII əsrlərə aid edilir [11, s.9-11].

Lerik rayonunda Son Tunc – İlk Dəmir dövrünə aid tapılmış (Şəkil 4; 5) xəncərlər 4 tipə bölünür.

Üçbucaq formalı tiyəsi, qısa dilçəyi və iki tərəfə çıxıntılı çiyini olan I tip xəncərlər Hovil və Mistandan tapılmışdır [9, s.66; 4, s.38]. Həmçinin İran Talışının Ağa Evlər, Çiləxana, Şırşır abidələrindən məlum olan bu tip xəncərlər Muğan mədəniyyətinin birinci mərhələsi, yəni e.ə. XIV–XIII əsrlərə aid edilir [7, s.38]. II tip xəncərlər isə üçbucaqşəkili tiyəsi və çərçivəşəkili dəstəyi olmaqla üzəri qövsvarı relyeflə dairələnmişdir. Tiyənin ortasından düz qabarıq relyefli zolaq keçir [7, s.38]. Morqan onların əksəriyyətini Veri kəndindən tapmışdır [9, s.67]. Bu tip xəncərləri bir-birindən fərqləndirən əlamət onların ölçü müxtəlifliyi və dəstəyinin üstündəki formasıdır. Oxşar xəncərlər İran Talışının Şağuladərə, Ağa Evləri, Həsən Zəmini kimi abidələrindən məlumdur. F.Mahmudov və S.Kərimov bu xəncərləri e.ə. XI–X əsrlərə aid edirlər [2; 7, s.39]. III tip xəncərlərin üçbucaq formasında tiyəsi və çərçivəşəkili dəstəyi vardır. Bunlar Ön Asiyanın rikasso tipinə oxşar silahlardır [7, s.39]. Talış-Muğan ərazisinin yerli istehsalı olan bu tip xəncərləri e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid etmək olar. IV tip xəncərlərin başlıqlı dəstəyi və üçbucaq tiyəsi vardır. Morqan bu xəncərləri Coni və Hiveri kəndlərində tapmışdır. F.Mahmudov IV tip xəncərlərin Yaxın Şərqdə geniş yayılmasını və onlarda hixsos xəncərlərinin tipik detallarının olmasını qeyd etmişdir [7, s.41].

O.A.Danielyan, formalarına görə müxtəlif olan xəncərlərin Kiçik Qafqazın dağ və dağətəyi rayonlarından, Talış – Muğan ərazisindən, Naxçıvandan və Azərbaycanın başqa yerlərindən əldə edildiyini yazır. Müəllif Azərbaycan ərazisindən əldə edilmiş xəncərləri tipoloji və xronoloji cəhətdən 11 növə bölür və ilk xəncərlərin e.ə. III minilliyin sonu – II minilliyin əvvəlində meydana gələrək Son Tunc dövründə geniş yayıldığını qeyd edir [12, s.34-35].

H.Cəfərov A.A.İessenə istinadən yazır ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda xəncər istehsalı geniş yayılmışdır və arxeoloji ədəbiyyatda bunlar Ön Asiyatıpli xəncərlər adlanır. Qafqaz üçün xarakterik olmayan bu silahlar buraya Yaxın Şərq ölkələrindən mübadilə vasitəsilə gətirilmişdir. “Rikasso” tipi adlanan belə xəncərlər Azərbaycan ərazisində ilk dəfə təsadüfi qazıntılar nəticəsində tapılmış Qızılvang nekropolundan ötən əsrin əvvəllərində əldə edilmişdir. Bütün müqayisəli təhlillər əsasında Ön Asiyatıpli

xəncərlərin Azərbaycanda e.ə. XIV əsrin sonundan – XIII əsrin əvvəlindən başlayaraq e.ə. VIII əsrə qədər yayıldığı qeyd edilmişdir [13, s.29-34].

Analoji tunc xəncərlər Ordubad rayonunun Tunc – İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrindən əldə edilmişdir. Onlar tökmə üsulu ilə hazırlanmış, döymə üsulu ilə təkmilləşdirilmişdir. Şəbəkəli xəncər başlıqları isə mum modelləri vasitəsilə hazırlanmışdır. Tədqiqatçılara görə, tapılmış xəncərlərin çoxluğu və müxtəlifliyi Son Tunc – İlk Dəmir dövründə bu ərazidə xəncər istehsal edən bir neçə mərkəzin olması fikrini deməyə əsas verir [14, s.128-131].

F.Mahmudovun fikrincə, Cənubi Qafqazın qədim əhalisi Tunc dövrünün sonu – Dəmir dövrünün əvvəllərində ibtidai icma quruluşu münasibətlərinin yüksək mərhələsinə – “hərbi demokratiyaya” qədəm qoyur. Buna görə də silah istehsalı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Təsədüfi deyil ki, bu sahədə başlıca olaraq tunc silahların istehsalı prosesində inkişaf edən metallurgiya sənəti özünün ən yüksək mərhələsinə bu dövrdə çatmışdır. Məhz buna görə də aşkar edilmiş qılınç və xəncərlər əsasında Cənubi Qafqazdakı arxeoloji mədəniyyətlərin ərazisinə uyğun gələn metallurgiya rayonlarını fərqləndirmək mümkündür [1, s.67-68; 15, s.108-109].

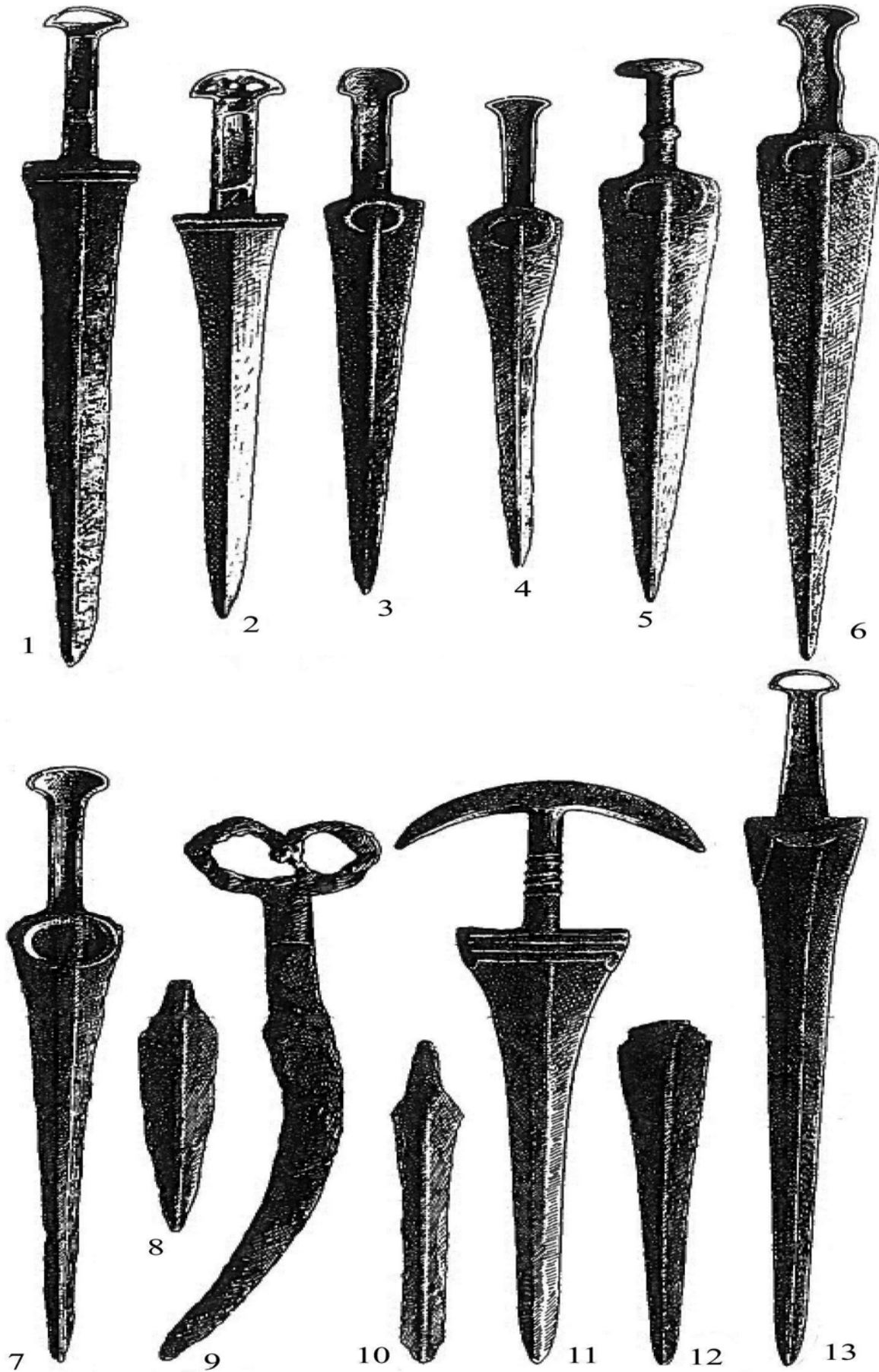
İ.R.Səlimxanovun Talış və Muğan zonasının Son Tunc – İlk Dəmir dövrü silah nümunələrinin spektral analizinin nəticələrinə görə bu ərazinin qədim silah ustaları misin tərkibinə, əsasən, qalay (1–9%), bəzən isə qurğuşun (19,5%) və mərgümüş (1–2,7%) qataraq yüksəkkeyfiyyətli tunc əldə etmişdilər. Bütün qılınç və xəncərlərin sapı, həmçinin tiyələrinin əksəriyyəti tökmə üsulu ilə xüsusi qəliblərdə hazırlanmışdır. Döymə üsulu isə silah istehsalı tökmə üsulundan sonrakı proses olub, başlıca olaraq tiyələrin hazırlanmasında tətbiq edilmişdir. Dəmirdən isə, əsasən, silahın tiyə hissəsini düzəltmək üçün istifadə olunmuşdur. Nəticədə tiyə daha möhkəm və iti olurdu. Həm də iki müxtəlif metaldan hazırlanan silah görünüşcə cazibədar olurdu [16, s.73].

Ümumiyyətlə, Son Tunc – İlk Dəmir dövründə metal istehsalı geniş yayılmışdı. Eyni zamanda, dəmirin kəşfi ilə yeni və daha keyfiyyətli bir metal insanların həyatına daxil olmuşdur. N.Ə.Müseybilin fikrincə, Xocalı – Gədəbəy, Naxçıvan və Muğan mədəniyyətlərinə aid abidələrdən aşkarlanmış tunc və dəmirdən hazırlanan çoxsaylı silahlar – xəncərlər, təbərzin baltalar, nizə və ox ucluqları, qılınclar və s. heç şübhəsiz ki, artıq geniş ərazilərə yayılmaqla müəyyən silahlı güc strukturlarına malik olmuş erkən dövlət qurumlarının mövcudluğunu sübut edir [17, s.264-270].

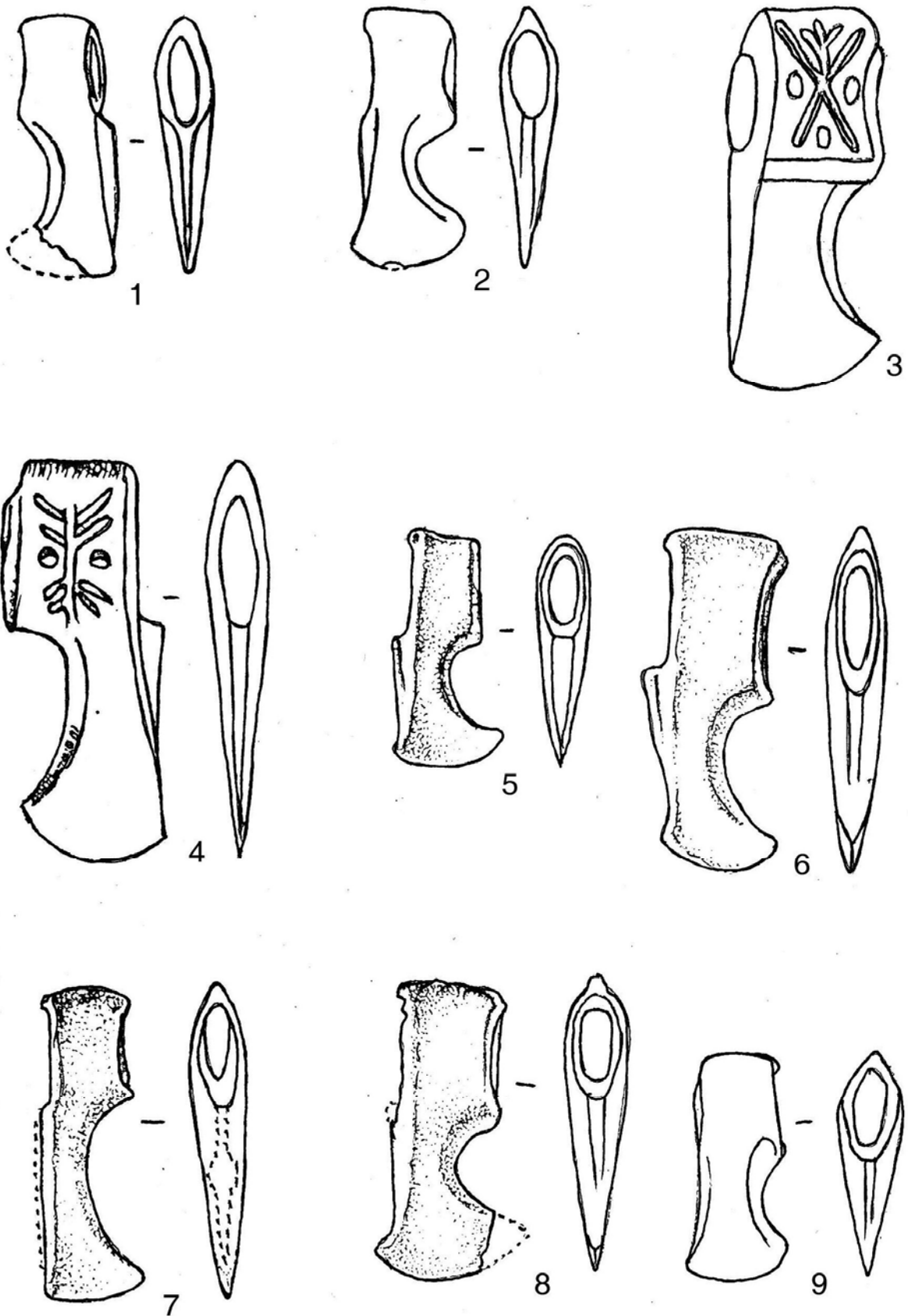
Bu dövrün baltaları da tapıntılar içərisində əsas yer tutur. Baltalar tunc və dəmirdən hazırlanmışdır (Şəkil 6). Tunc baltalar: 1) birtərəfli, uzunformalı; 2) təbərzin baltalara ayrılır.

Birtərəfli tunc balta yastışəkilli olub kəsən hissəsi dimdik formalı iti ucu ilə tamamlanır. Ağac dəstəyə keçirilən tərəf enli və böyükdür. Bu hissənin hər iki üzündə bir-birinə çarpaz xətlərdən ibarət relyef formalı naxışlar çəkilib. Morqan Lerik rayonunun Hovil kəndindən tapılan bu baltanın Osetiya ərazisindən tapılan baltalara oxşadığını qeyd etmişdir [8, s.77]. Təbərzin balta isə forma xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Döyüş silahı olan bu balta ayparaşəkilli olub qövsvarıdır. Dəstəyə keçirilən hissəsi uzunsovdur. Balta salamat qalmışdır. Talış ərazisindən tapılmış tunc baltalar Jak de Morqanın və F.Mahmudovun qazıntılarından məlumdur. Astara rayonunun Əsnəkəran kəndi ərazisindəki Zərə Peştə adlanan yerdə daş qutu qəbirlərdən və Lavayın kəndi yaxınlığındakı dəfinədən əldə edilən baltalar müxtəlif tiplidir. Talışın dağlıq və dağətəyi hissələrindən əldə edilən bu baltalar formaca, demək olar ki, eyni olub, yalnız ölçülərinə görə bir-birindən fərqlənir. Onların arxa hissəsi iti olub, böyük küpü vardır. Sap keçirmək üçün hazırlanmış ovalşəkilli deşiyi yuxarı tərəfdən bir qədər genişdir. Baltaların altitilli düz gövdəsi və seqmentvarı gödək ağızları vardır. Onlar daş və gil qəliblərdə tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır.

F.R.Mahmudov “Talışın tunc baltaları” adlı məqaləsində bu regionun tunc baltalarının, əsasən, silah kimi istifadə olunmasını ehtimal edir. Onlar formalarındakı bir sıra yerli xüsusiyyətlərlə yanaşı, Qafqaz və Ön Asiya tunc baltalarındakı bəzi morfoloji elementləri cəmləşdirərək xüsusi tip kimi ayrılır. Tunc baltalar üzərindəki müşahidələr Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin tunc dövründə Ön Asiya və Qafqazın qarşılıqlı əlaqələrində böyük rol oynadığını göstərir. Şaffer Talışda tapılan baltaların e.ə. XVI–XIV əsrlərə aid olduğunu bildirir [16, s.64-73].

Şəkil 5. Son Tunc dövrü silahları (Jak de Morqanın qazıntıları)

Şəkil 6. Orta və Son Tunc dövrü baltaları (F.Mahmudovun tədqiqatları)

Ümumiyyətlə, bu tip baltalar Xocalı – Gədəbəy mədəniyyətinə aid abidələrdən də məlumdur. N.Ə.Müseybliyin fikrincə, Son Tunc – İlk Dəmir dövründə (e.ə. II min. sonu – I min. əvvəli) tunc təbərzin baltalardan Qafqazda, əsasən, silah növü kimi, eyni zamanda təsərrüfatda istifadə edilmişdir. Belə baltalar qəlibdə tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır [17, s.267-268]. Q.Aslanov Azərbaycanda tapılan daş qəliblərə əsaslanaraq qeyd edir ki, Son Tunc – İlk Dəmir dövrü sakinləri e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəlində təbərzin baltaların geniş istehsalı ilə məşğul olmuşlar. Bunu, həmçinin böyük sənətkarlıqla, incə zövqlə hazırlanan çoxlu təbərzin baltalar da sübut edir [18, s.33].

Bəhs olunan dövrün nizə ucluqları, əsasən, tuncdan olub 3 tipə ayrılır. Lerik rayonu ərazisindən Morqan tərəfindən tapılan bu silah növləri Hovil, Kerəvelədi və Hamarat qəbiristanlıqlarından məlumdur. Morqan Veri, Hiveri, Coni və Aspahidən tapılan nizə ucluqlarının həm tuncdan, həm də dəmirdən olduğunu qeyd edir [8, s.70-72]. Müxtəlif ölçüyə malik bu silah növlərinin I tipi mərkəzdən zolaqlı və üçtillidir. Onların lələkvarı və yarpaqşəkilli başlıqları vardır. Sonluğu olan dəstək hissələri boru formalıdır və ağac keçirmək üçün düzəldilmişdir [7, s.41]. II tip nizələrin ucu dar və dəstəyi silindrik formalıdır. III tip nizələr dəmirdən olub yarpaqşəkilli enli pərləri vardır və ağaca keçirmək üçün dəstək hissəsi boru formalıdır. Morqan dəmirdən olan bu tip nizə ucluqlarını Ermənistanın Ağtala qəbiristanlığındakı 47 №-li daş qutu qəbirdən tapmış və onları dəmir dövrünün birinci mərhələsinə aid etmişdir [19, s.80]. Nizə ucluqlarının I və II tipi e.ə. XIV–XIII, sonuncu tipi isə e.ə. X–VII əsrlərə aid edilmişdir [7, s.41-42]. Analoji nizə ucluqları Ordubad rayonunun Tunc – İlk Dəmir dövrü abidələrindən məlumdur [14, s.131].

Lerik rayonu ərazisindəki Buzeyir daş qutu nekropolunda aparılmış qazıntılar nəticəsində tuncdan ox ucluqları əldə edilmişdir. Qəbirlər qarət edilib silah nümunələrinin çoxu götürülsə də, bununla belə aşkar olunan tapıntılar Talış dağlarında məskunlaşan Azərbaycan tayfalarının İlk Dəmir dövrü tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsində qiymətli maddi mənbələr kimi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin çox geniş sahəni əhatə edən Buzeyir nekropolunun hələ Son Tunc dövründən – e.ə. II minilliyin ikinci yarısından dəfn üçün istifadəsini arxeoloji qazıntıdan əvvəl dağıdılmış qəbirlərdən tapılan tunc balta, qılınc və xəncər də təsdiq edir [20].

Qeyd etmək lazımdır ki, Talışın dağlıq və dağətəyi zonasının bəhs olunan dövr arxeoloji materialları öz analogiyasını daha çox Uzuntəpə kompleksində tapır. Uzuntəpədən tapılmış tunc və dəmir silahlar dövrün maddi mədəniyyətinin geniş arealda araşdırılmasına şərait yaradır [21].

Nəticə

Qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin qədim sakinləri hələ e.ə. III minilliyin əvvəlindən silah istehsalına başlamış və zaman keçdikcə tədricən bu istehsal sahəsini daha da genişləndirmişlər. Tunc dövrünün hər üç mərhələsinə və İlk Dəmir dövrünə aid abidələrdən aşkar edilmiş döyüş silahlarının çoxməqsədli olması, əlbəttə ki, bölgədə formalaşmış müxtəlif güc strukturlarının mövcudluğunu deməyə əsas verir. Silah nümunələrinin əksəriyyətinin forma baxımından Ön Asiyatipi silahlara bənzəməsi də digər tərəfdən onların bölgədəki qonşu vilayətlərlə sıx təmasda olmasından və istehsal vərdişlərini onlardan mənimsəməsindən xəbər verir. Döyüş silahlarının Orta Tunc dövründən başlayaraq daha geniş yayılması da, məhz iri tayfa ittifaqlarının formalaşması ilə onlar arasında yaranan “müharibələrin” baş verməsini sübut edir. Lakin tapılmış silahların hamısının döyüş və yaxud digər məqsədlərlə hazırlanması problemləri isə gələcəkdə aparılacaq daha geniş elmi tədqiqatlar nəticəsində bəlli olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mahmudov F.R. Talış və Muğanın qədim mədəniyyətinə aid arxeoloji materiallar // Azərbaycan SSR EA xəbərləri – tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. Bakı: Elm 1970, №2, s. 66-76.
2. Mahmudov F.R. Astara rayonundakı İlk Tunc dövrü kurqanları haqqında / AMM, X cild. Bakı: Elm, 1987, s. 12- 21.

3. Агаларзаде А.М., Кириченко Д.А. Курганы Команды / Вестник Музея Археологии и Этнографии, Выпуск №8, Пермь, 2018, с. 16-20.
4. Махмудов Ф.Р., Мунчаев Р.М., Нериманов И.Г. О древнейшей металлургии Кавказа / Советская археология, №4, Москва: Наука, 1968, с. 16-26.
5. Махмудов Ф.Р., Нериманов И.Г. Исследования на поселении Аликемек-тепеси // АЭИА (1974 г.). Баку: Элм, 1975, с. 10-14.
6. Mahmudov F.R., Nərimanov İ.H. Muğan arxeoloji dəstəsinin 1976-cı il tədqiqatlarının hesabatı / АЭІЕА – Н 101, Bakı, 1977, 82 s.
7. Kərimov S.K. Lerik rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Araz, 2006, 164 s.
8. Morgan J de. Mission scientifique en Perse. Tome quatrieme. Recherches archeologiques. Paris, Ernest leroux editeur 1896. Premiere partie, 125 p. Chapitre II, pp. 14-125.
9. Махмудов Ф.Р. Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку, Nafta-press 2008, 216 с.
10. Mahmudov F.R. Taliş-Muğan zonasına 1967-ci il kəşfiyyat səfərinin hesabatı, Bakı: АЭІЕА, 1969, 30 s.
11. Mahmudov F.R. 1973-cü ildə (5-15 iyun) Lənkəran zonasına arxeoloji kəşfiyyat səfərinin hesabatı, Bakı: АЭІЕА, Н-113, 1975, 19 s.
12. Даниелян О.А. Бронзовые кинжалы из памятников Ходжалы-Кедабекской культуры // АММ, X cild, Bakı: Elm, 1987, s. 22-36.
13. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа (по археологическим материалам Азербайджана). Баку: Элм, 1984, 108 с.
14. Əliyev E.H. Ordubad rayonunun Tunc və İlk Dəmir dövrü arxeoloji abidələri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 272 s.
15. Ağalarzadə A.M. Lerik rayonunun Son Tunc – Erkən Dəmir dövrü qəbir abidələrindən Jak de Morqanın aşkar etdiyi silahlar haqqında / АМЕА-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası №2. Bakı: Elm, 2018, s. 106-113.
16. Махмудов Ф.Р. О бронзовых топорах Талыша // МКА (Материальная культура Азербайджана), Баку, 1973, т.7, с. 64-73.
17. Müseyibli N.Ə. 2010-cu ildə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri və bəzi təsadüfi tapıntılar haqqında // Azərbaycanada aparılmış arxeoloji tədqiqatlar, 2010, Bakı, 2011, s. 264-270.
18. Aslanov Q. Azərbaycanın tunc təbərzin baltaları (Son Tunc – İlk Dəmir dövrü), Bakı: Elm 1982, 65 s.
19. Clairfontaine F.F. Jacques de Morgan et le recherché sur les ages du Bronze et du Fer en Armenia. A propos de ouvrage Mission scintifique au Caucase // Caucase, Egipte et Perse: Jacques de Morgan (1857-1924) pionner de l aventure archeologique // cahiers de muse d Archeologie Nationale, Paris 2009, Numero 1, pp. 77-88.
20. Nərimanov İ.H. Dağlarda yeni kəşflər. “Elm” qəz., dekabr 1999-cu il.
21. Джафарзаде И.М. Элементы археологической культуры древней Мугани (оружие и керамика) // Azərb. SSR EA-ının Xəbərləri (İctimai elmlər bölməsi), VI buraxılış, №9, Bakı: Elm 1946, s. 21-51.

Аннотация

Оружие юго-восточного Азербайджана в эпоху Бронзы – Раннего Железа

Анар Агаларзаде

В статье даны подробные сведения о разных видах оружия юго-восточного региона Азербайджана в эпоху Бронзы – Раннего Железа. Именно они преобладают среди археологически выявленных металлических изделий. Как местного производства, так и привозные разновидности древнего оружия разнообразной конструкции Талыш-Муганского региона можно считать наиболее ценными образцами оружия в исследуемый период. Эти,

археологически выявленные образцы оружия, дают определенное представление о культурно-этническом состоянии в эпоху Бронзы – Раннего железа.

Ключевые слова: Эпоха Бронзы – Раннего железа, оружие, юго-восток Азербайджана, погребальные памятники, металлообработка.

Abstract

Bronze-Early Iron age weapons of south-eastern region of Azerbaijan Anar Agalarzadeh

The article deals with a wide range of the Bronze-Early Iron Age weapons of the south-eastern region of Azerbaijan. These weapons constitute the majority of archaeological materials. The ancient weapons of Tallish and Mughan regions, both local and borrowed from neighboring regions, which have different structures, are considered to be the most exemplary of the mentioned era. The investigation of the weapons gives a clear idea of the region's ethnic and cultural background.

Keywords: Bronze-Early Iron Age, weapons, south-eastern region of Azerbaijan, grave monuments, metalworking.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 25.07.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.08.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 12.09.2019

UOT 9/47.924

**QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN BAKI ŞƏHƏRİNİ YADELLİLƏRDƏN AZAD ETMƏK
UĞRUNDA APARDIĞI MÜBARİZƏ TARİXİNƏ YENİ BAXIŞ****Samirə Qasımova, Zümrüd Qəhrəmanova, tar.ü.f.d. Elgün Aslanov***Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

E-mail: qasimova_samira@inbox.ru,

zumrud.q@mail.ru,

e.aslanov85@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə aparılan ordu quruculuğu haqqında, xüsusilə Qafqaz İslam Ordusunun təşkil olunması, bu ordunun Azərbaycanın mərkəzi şəhəri olan Bakının bolşevik-daşnak işğalından azad edilərək paytaxt şəhərə çevrilməsi uğrunda apardığı mübarizəsindən bəhs olunur. Məqalədə, həmçinin bu mübarizə gedişində tərəflər arasında baş verən həlledici döyüşlər haqqında da məlumat verilir.

Açar sözlər: istiqlaliyyət, ordu, hərbi yardım, mübarizə, bolşevik işğalı.

Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixi çox zəngindir və bu dövlətçilik ənənələri tarixin müxtəlif mərhələlərində inkişaf etmiş və formalaşmışdır. Ən dəhşətli müstəmləkə rejimlərindən olan Çar Rusiyası belə Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini, istiqlal düşüncələrini, ən nəhayət dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilmədi. 1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması isə bunu bir daha sübut etməklə, nəinki Azərbaycan tarixində, eləcə də müsəlman dünyasına respublika məfhumunu gətirərək şanlı bir səhifə yaratdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev Respublika Günü münasibətilə söylədiyi nitqində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını çox gözəl dəyərləndirərək demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması dünyamiqyaslı tarixi hadisə idi. Çünki müsəlman ailəsində ilk demokratik respublika yaradılmışdır. Biz fəxr edirik ki, bu tarixi Azərbaycan xalqı yazıb. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı çox istedadlı, vətənpərvər və mütərəqqi xalqdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının xatirəsi bizim üçün əzizdir. Azərbaycan dövləti və Azərbaycan xalqı onların xatirəsini ehtiramla yaşadır” [1, s.115].

1918–1920-ci illərdə mövcud olmuş, çox mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qarşısında duran ən böyük vəzifə ölkənin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi məsələsi idi. Bu baxımdan Milli Ordunun yaradılması zərurətdən irəli gəlirdi və təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri sayılırdı. Məhz, bu məqsədlə Cümhuriyyətin elan edilməsinin ilk günlərindən başlayaraq ölkənin müdafiəsinin təşkili üçün ordu quruculuğu istiqamətində mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Ordu quruculuğu proqramının həyata keçirilməsində Azərbaycan Demokratik Respublikasının hökuməti bir sıra çətinliklərlə üz-üzə gəlirdi. Çar Rusiyasının hərbi siyasətində bir çox xalqlarla yanaşı azərbaycanlılarada qərəzli münasibət mövcud idi. Azərbaycanlılar bəzi istisnalar nəzərə alınmasa, əsasən, hərbi məktəblərə qəbul edilmir, ordu sıralarına çağırılmaz, yalnız hərbi vergi verirdilər. Elə bu səbəbdən Azərbaycanda böyük hərbi hissələr və kifayət qədər hərbi silah yox idi.

Belə bir vəziyyətdə Gəncədə F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət 1918-ci il iyunun 26-da Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılması haqqında fərman verdi. Milli Ordu yaradılması ilə yanaşı, II müvəqqəti hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Müsəlman Korpusunun adı dəyişdirilərək “Əlahiddə Azərbaycan Korpusu” adlandırıldı və bununla da milli silahlı qüvvələrin yaradılması istiqamətində mühüm addım atıldı. Hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli digər qərarı ilə Əlahiddə Azərbaycan Korpusu nəzdində xüsusi tapşırıqlar üzrə general vəzifəsi təsis edildi. 1918-ci il iyulun əvvəllərində Azərbaycan Korpusunun hissələri iki Türk diviziyasının 5-ci Qafqaz və 15-ci Çanaqqala diviziyasının hissələri ilə birgə Nuru Paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə

daxil edildi. Başda general-leytenant Nuru Paşa olmaqla, Qafqaz İslam Ordusunun qərargahı Gəncə şəhərində yerləşdirildi. Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci ilin noyabrına qədər fəaliyyət göstərdi. Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi bu orduya türklərdən və azərbaycanlılardan ibarət 15 min əsgər və zabit daxil idi. Qafqaz İslam Ordusunun əsas məqsədi Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş S.Şaumyanın başçılıq etdiyi daşnak-bolşevik rejiminin Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımının qarşısını almaq, həmçinin Azərbaycan xalqının müstəqilliyini qorumaq idi. Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesinin əsas təkanverici qüvvəsi olmuş, bu sahədə edilən köməkliklər milli hərbi kadrların yetişdirilməsinə həlledici təsir göstərmişdir.

1918-ci ilin may ayın 25-də Nuru paşa və onunla birlikdə Azərbaycana gələn türk hərbiçiləri Gəncədə qarşılandı. Nuru paşa Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyətin son dərəcə gərginləşdiyini, daşnak-bolşevik rejiminin Azərbaycanın bütün ərazisini öz hakimiyyəti altına keçirmək cəhdini, bu təhlükənin qarşısını alacaq milli hərbi qüvvələrin zəifliyini və onların formalaşdırılmasına xeyli vaxt lazım olduğunu nəzərə alaraq, Osmanlı dövlətinin rəhbərliyi qarşısında tezliklə Azərbaycana hərbi qüvvə göndərmək məsələsini qaldırdı [2, s.100].

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti hərbi yardım üçün rəsmi şəkildə Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı imperiyası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilənin 4-cü maddəsində yazılmışdı: “Dinlik və asayiş möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün, əgər ehtiyac olarsa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür”. Azərbaycan hökuməti ən ağır və çətin şəraitdə, məhz həmin müqavilə əsasında türk qoşunlarını Azərbaycana dəvət etmişdi [3, s.11].

Nuru paşa ordu hissələrini qüvvələndirmək üçün Gəncədə hərbi məktəb və qısamüddətli hərbi kurslar da təşkil etdi. Eyni zamanda, yaranmış Azərbaycan korpusuna bir neçə Azəri türklərindən ibarət nizami alay, Dağıstan süvari alayı və bunlardan başqa, Azərbaycanın hər tərəfindən gələn arası-kəsilməyən könüllülər də daxil olurdu. H.Baykara “Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi tarixi” kitabında yazırdı: “Hərbi təlim-tərbiyənin vaxtı az olduğu üçün vuruşma zamanı çoxlu tələfat olurdu. Buna baxmayaraq, döyüş meydanından əsla geri çəkilməyərək “Biz bura ölməyə gəldik, dönməyə yox” – deyərək vuruşur və getdikcə döyüş havasına alışırıdılar”. Azərbaycan korpusunun təşkilatı tamamlandıqdan sonra, ona podpolkovnik Həbib bəy Səlimov komandanlıq edirdi [3, s.19].

Gəncəyə 300 nəfərlik hərbi təlimatçılarla gəlmiş Türkiyə Qafqaz Ordusunun Baş komandanı Nuru paşa tezliklə Gəncədə hərəc-mərcliyə son qoymuş, şəhərdə qayda-qanun yarada bilmişdi [4, s.63]. Nuru paşa Cümhuriyyətin elan edilməsindən dərhal sonra Azərbaycanın bir çox bölgəsinə hərbi kadrlar göndərərək, əyalətlərdəki mülki və hərbi təşkilatlanmanı gözdən keçirdi, mövcud olanların da Gəncə idarəsinə bağlanmasını təmin etdi. Türk Ordusu paytaxt Gəncədə hakimiyyəti təsis etmiş, erməniləri itaət altına almışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dəvəti ilə türk qoşun hissələrinin Gəncəyə gəlməsi, Nuru paşanın komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusunun təşkil edilməsi və Azərbaycanın milli qoşun hissələrinin yenidən qurulmasına başlanması Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərliyini ciddi təşvişə salmışdı. Bütün Zaqafqaziyani sovetlərin bayrağı altına gətirmək istəyən S.Şaumyan və onun məsləkdaşları yaxşı anlayırdılar ki, Qafqaz İslam Ordusunun əl-qol açması bolşeviklərin niyyətlərinin reallaşmasına imkan verməyəcəkdir. Ona görə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərliyi Rusiya bolşevik hökumətinin hərbi yardımına arxalanaraq mövcud bütün qüvvələri səfərbərliyə alıb qəti hücumu keçməyi və bununla da hərbi təşəbbüsü ələ almağı qərarlaşdırdı.

Nəhayət kifayət qədər qüvvə və ehtiyat yaradıldıqdan sonra Bakı Xalq Komissarları Soveti Hərbi və Dəniz işləri üzrə komissar Q.Korqanov 1918-ci il iyunun 4-də 1-ci Qafqaz Qırmızı Korpusunun Zaqafqaziya dəmir yolu boyunca Hacıqabuldan qərbə doğru hücumu keçməsi barədə 8 sayılı əmri imzaladı. Həmin əmrə müvafiq olaraq Qırmızı Ordu hissələrinin hücumu iyun ayının 6-da başlamalı idi. Qoşunların döyüş fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi komissar Q.Korqanov və onun yanında yaradılmış Hərbi Şura öz üzərinə götürdü [5, s.291].

S.Şaumyan bununla belə, əldə etdiyi nəticələrlə kifayətlənmirdi və Qırmızı Ordunun möhkəmləndirilməsi davam etdirilirdi. 1918-ci il may ayının sonu, iyun ayının əvvəllərində Qafqaz Qırmızı ordusunu 19-cu və 20-ci taborlarının təcili təşkilinə başlandı. Sayı 18 minə çatdırılmış Qırmızı ordunun 60–70 faizini ermənilər təşkil edirdilər. Bu ordunun möhkəmləndirilməsi üçün Rusiya tərəfindən göndərilən hərbi yardımların da ardı-arası kəsilmirdi. 1918-ci il iyun ayının elə ilk günlərində Rusiyadan 12 ədəd dörd düyməlik top, onun heyəti və təchizatı yüklənmiş qatar Bakıya yola salınmışdı. Tula silah zavodundan isə xeyli sayda pulemyot, tüfəng və patron göndərilmişdi. Dəniz işləri üzrə Rusiya Xalq Komissarlığı Soveti Xəzər hərbi donanmasının gücləndirilməsi üçün üç keşikçi gəmisi və üç minadaşıyan gəmi ayırıb onları etibarlı şəxsi heyətlə dəstləşdirdi.

Azərbaycanın şərqudə kommunist diktaturası yaradan Şaumyan Bakı Sovetinin ixtiyarında olan 18 min döyüşçü ilə Cənubi Qafqazdakı milli hərəkatı boğmaq üçün qəti hücumla başladı. Erməni daşnak qüvvələrindən təşkil olunmuş ordu müsəlman əhaliyə qarşı hər cür amansızlığa yol verirdi. İyunun 10-da Bakı Sovetinin Gəncə istiqamətində yürüşləri başlandı və iyunun 12-də Kürdəmiri işğal edildi. İyunun 16-da isə Qaraməryəm ətrafında ciddi bir döyüş oldu. Səhər saat 9-da başlayan həmin döyüşdə Qafqaz Qırmızı ordusunun 3-cü briqadasının qüvvələri azərbaycanlılardan, gürcü və dağstanlılardan ibarət dəstənin üzərinə hücumla keçdi. S.Şaumyan və Q.Korqanov orada Qırmızı ordu hissələrinin əldə etdiyi növbəti uğurun qiymətini şişirtmək üçün milli müdafiə dəstələrində olan döyüşçülərin sayının 2 minə çatdığını söylədilər. Halbuki, belə deyildi. Qırmızı ordu hissələrinin irəlilədiyi istiqamətlərdə onun qarşısında sayca xeyli az olan qüvvələr dayanmışdılar. Buna görə də Qırmızı ordu hələlik ciddi bir müqavimətə rast gəlmədən irəliləyirdi. Qaraməryəm ətrafında dayanan müdafiə dəstələrinin qeyri-bərabər döyüşə girmələrinə baxmayaraq, 7 saat ərzində bolşevik-daşnak qoşunları ilə vuruşurdular. Onlar Qaraməryəmə can atan düşmənin qarşısını almağa nə qədər səy göstərsələr də geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar və beləliklə, Qaraməryəm bolşevik-daşnak qoşunları tərəfindən işğal edildi. İyunun 27-də səhər tezdən bolşevik-daşnak qoşunları qəfil şəkildə hücumla başladılar. Həmin hücumla qədər 13-cü türk alayı, habelə çoxlu sayda Azərbaycan könüllüləri Qaraməryəm ətrafına gətirilmişdi. Bolşevik-daşnak qüvvələri Göyçay Qaraməryəm yolu boyunca irəliləyərək Göyçayı tutmaq istəyirdilər. Gözlənilmədən hücumla başlamaqla onlar kifayət qədər əlverişli imkanlara malik idilər. Xüsusən də cinah döyüşlərinə diqqət artırmaları İslam Ordusu qüvvələrini mürəkkəb vəziyyətə salmışdı. Ancaq firqə komandanlığının, hissə komandirlərinin soyuqqanlılığı, baş verənləri düzgün təhlil etmələri və əsaslandırılmış qərar qəbul edə bilmələri döyüşün gedişində dəyişiklik yaratdı. Bu dəyişikliyin əldə edilməsində həm Göyçay istiqamətində vuruşan Azərbaycan könüllülərinin, həm də komandanı Həbib bəy Səlimov olan Müsüslü dəstəsindən gəlmiş Azərbaycan süvarilərinin payı var idi. Əvvəlcə 10-cu alay cəbhəsində düşmənin irəliləməsi dayandırıldı, sonra da əks-hücumla bolşevik daşnak qüvvələri ilkin mövqelərindən 3 kilometr geri atıldı. Hücumun qəfil başlaması ilə mürəkkəb vəziyyətə düşən Türk-Azərbaycan qoşun hissələri döyüşün gedişində nəyə qadir olduqlarını sübut etdilər. Onlar tezliklə hərbi təşəbbüsü ələ aldılar. Bu döyüşün nəticələrinin Qafqaz İslam Ordusu üçün böyük hərbi psixoloji əhəmiyyəti var idi. Döyüşün nəticələri göstərdi ki, bolşevik-daşnak qüvvələri heç də məğlubedilməz bir qüvvə deyil və düzgün qurulmuş döyüşlə onların bütün niyyətlərini alt-üst etmək olar. Görünür, bir neçə hərbi uğurdan sonra Qırmızı Ordu rəhbərliyi də çox ciddi müqavimətlə rastlaşdıqlarını hiss etmişdi. Çünki əvvəlki döyüşlər barədə Bakıya ətraflı məlumat verildiyi halda, bu döyüşün nəticəsi barədə Q.Korqanov ayın 28-də cəmi bir cümləlik məlumatla kifayətləndi. Göyçay döyüşü Nuru paşanın rəhbərliyi altında aparılan işlərin düzgün qərarlaşdığını təsdiq etdi. Bu döyüş bütün döyüşçülərin inamını özünə qaytardı, onların mənəvi əhval-ruhiyyəsinə müsbət təsir göstərdi [6, s.56].

İki həftədən çox davam edən qanlı döyüşlər Qafqaz İslam Ordusunun qələbəsi ilə nəticələndi. Qafqaz İslam Ordusunun Göyçay ətrafındakı qələbəsi Azərbaycanın şərq hissəsini, o cümlədən Bakını bolşevik-daşnak işğalından azad etmək uğrunda apardığı mübarizədə dönüş nöqtəsi oldu. Qafqaz İslam Ordusu bolşevik-daşnak birləşmələrini darmadağın edərək Bakı istiqamətində azadlıq yürüşünə başladı. Göyçay savaşında şəhid olan türk əsgərlərinin böyük bir hissəsi ilə yaralılar Gəncəyə aparıldı. Şəhidlər Gəncə ilə daha şimal-qərbdəki Xanlar və Goranboy qəbiristanlıqlarında dəfn edildi. Bəzi şəhidlər isə İslam adət-ənənəsinə uyğun olaraq qanlı libasları ilə və şəhid olduqları yerdə dərhal o gün torpağa

tapşırıldı. Bu məzarlardan bəziləri Göyçay, Qaraməryəm, Bıgır və İsmayılı bölgələrindədir. Türk əsgəri Anadolunun bağrından qopub, Qaf dağından yüksələn imdad fəryadına yardıma gəlmiş və özlərinə heç də yabançı olmayan bir başqa vətən torpağının qara bağrında əbədi yuxuya getmişdilər.

Bu döyüşlər təsdiq etdi ki, Qafqaz İslam Ordusu hissələri hərbi keyfiyyət baxımından bolşevik qüvvələrindən geri qalmır və fədakarcasına vuruşurdular. Göyçay ətrafında qanlı döyüşlər gedən zaman, təcili olaraq Cümhuriyyət hökuməti vəziyyətdən çıxmaq üçün elə ilk günlərdən qəti tədbirlərə əl atdı. Belə ki, iyunun 19-da bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan olundu.

İyul ayının ortalarından artıq Göyçay, Ağsu, Salyan və Kürdəmir bolşeviklərdən təmizlənmiş, milli hərbi hissələrimiz ilə Bakı arasında 80–90 km məsafə qalmışdı. İyulun sonlarında Şamaxı, Qarasu, Hacıqabul, Ələt, Qobu, Xırdalan, Sumqayıt və Sanqaçal, avqustun 3-də isə Quba azad edildi. Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru əks-hücumu Bakıdakı siyasi və iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirdi. Nəticədə Bakı Soveti və onun icraiyyə orqanı olan Bakı XKS-i iyulun 31-də öz səlahiyyətlərindən imtina etməli oldu. Bakıda hakimiyyət sağ eser – menşevik – daşnak blokunun əlinə keçdi və həmin blok avqustun 1-də “Sentrokaspi Diktaturası və Fəhlə, Əsgər Deputatlarının Müvəqqəti İcra Komitəsinin Rəyasət Heyəti” adlı hökumət təşkil etdi. Avqustun 5-də Azərbaycan-Türk qoşun birləşmələri səhər tezdən şəhərin yuxarı dağlıq hissəsində yerləşən Badamdar yüksəkliyini ələ keçirərək Bibi-Heybətə doğru endi və oranı erməni daşnaklardan təmizləməyə nail oldu. Xilaskar qoşunun digər dəstələri isə Bibi-Heybətə doğru Şıxov kəndi tərəfindən irəlilədi. Avqustun 5-6-da Bibi-Heybət, Badamdar, Qurd qapısı, Binəqədi, Biləcəri və digər bölgələrdə gedən ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu sentyabrın 14-dən 15-nə keçən gecə həlledici hücumla keçdi [7, s.14].

Şərq orduları Qrupu komandanı Xəlil paşa və ikinci Bakı hücumunu idarə edən Türk Qafqaz İslam Ordusu Komandanı Nuru paşa 16 sentyabrda Güzdəkdəki müvəqqəti Ordu Qərargahından hərəkət edərək Bakıya daxil oldular. Komandirlər, əvvəlcə Qırmızı kazarmının yaxınlığında saat 10:00-da təşkil olunmuş rəsmi keçid mərasimində iştirak etdilər. Mərasimdə şəhərdəki asayiş təmin edən 56-cı alaydan başqa, cəbhədə döyüşən hərbi qüvvələrin hamısı iştirak edirdi. Keçid mərasiminə podpolkovnik Süleyman İzzət bəy rəhbərlik edirdi. 5 və 15-ci piyada diviziyalarından 9, 10, 13, 38, 106 və 107-ci alaylar və süvarilər, eləcə də döyüşlərdə istifadə olunan 59 pulemyot və müxtəlifçaplı 50 ədəd top da cəlb olunmuşdu. Qalib komandirlər at üstündə mərasim meydanına daxil oldular və Süleyman bəy tərəfindən təqdim olunan raportu qəbul etdilər. Mehmetçiyin kef-halını soruşduqdan sonra, alayları tək-tək müşahidə etdilər. Daha sonra manqa ilə bir rəsmi keçid oldu. İki saat davam edən mərasimdən sonra, qəhrəman türk hərbi birləşmələri xristian qəbiristanlığının altındakı yolla irəliləyərək, bugünkü Əzizbəyov heykəlinin olduğu meydana, oradan da indiki Fətəli Xiyabanın önündəki küçələrdən keçərək, Çəmbərkənd qəbiristanlığına, indiki Şəhidlər Xiyabanının olduğu yerə gəldilər. Qəbiristanlığın kənarındakı yolu tutaraq, Bakı Sovetinin yerləşdiyi İstiqlaliyyət küçəsinə çatdılar. Xəlil paşa, Nuru paşa və Fətəli Xan Xoyski ilə bəzi dövlət adamları, bugünkü Əlyazmalar İnstitutunun yerləşdiyi binanın eyvanında qəhrəman Məhmətçiyin keçidinə tamaşa etdilər. Türk Qafqaz İslam Ordusunun keçdiyi yolun hər iki tərəfində yerli əhali dayanmışdı. Qadın-kəşi, qoca-cavan və uşaqlar küçə və meydanlara axışmışdı [8, s.233].

Bakı şəhər gərgin müqavimət hesabına alındıqdan sonra Azərbaycan hökuməti sentyabrın 17-də Bakıya köçdü. 1918-ci il mayın 28-dən sonrakı dövrdə Azərbaycanın həyatında ikinci mühüm hadisə baş verdi: Bakı azad edildi və Azərbaycan hökuməti tam heyətdə əsl paytaxtda qərarlaşdı. Azərbaycan torpaqlarının azad olunmasında Qafqaz İslam Ordusu 4 min əsgər və zabiti şəhid verdi.

Beləliklə, Türkiyə və Azərbaycan hərbi qüvvələrinin birgə mübarizəsi nəticəsində 1918-ci ilin iyun-avqust aylarında Gəncə ermənilərinin tərksilah edilməsi həyata keçirildi, Qaraməryəm, Kürdəmir, Ağsu, Şamaxı və Salyan döyüşləri uğurla başa çatdırıldı. Birinci Qafqaz Qırmızı Korpusunun və ingilis hərbi qüvvələri tərəfindən müdafiə olunan “Sentrokaspi diktaturası”nın qoşunlarına sarsıdıcı zərbə endirildi [9, s.44]. Lakin, Birinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı olan Osmanlı dövləti Mudros barışıqına görə məğlub dövlət kimi Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı tərksilməyə məcbur oldu. Antanta qüvvələri adından general Tomsonun rəhbərliyi altında ingilis qoşunları 1918-ci il noyabrın 17-də Bakıya daxil oldu.

Bakı şəhərinin Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edilməsi haqqında bəzi mətbuat orqanlarında məlumatlar da verilmişdi. Bakının azad olunması xəbərini sentyabrın 15-də Gəncədə Yelizavetpol qubernatorunun mətbəəsində çap olunan “Azərbaycan” qəzeti xəbər verdi. Dörd səhifədən ibarət olan bu qəzetin iki səhifəsi Azərbaycan türkcəsində, iki səhifəsi isə rus dilində buraxılırdı. Qəzetin Gəncədə cəmi dörd nömrəsi çap olunmuşdu ki, axırncı, yəni dördüncü nömrəsinin üç səhifəsi rus dilində, bir səhifəsi isə Azərbaycan türkcəsində idi. “Azərbaycan”ın ilk sayında Bakının azad olunması, Qafqaz İslam Ordusunun qardaş köməyi barəsində yazılar, informasiyalar kifayət qədər maraq doğururdu. Bu haqda xəbərlərdə deyilirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti adına Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa həzrətləri tərəfindən belə bir teleqram gəlmişdi: “Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim. Bakı şəhəri 15.09, saat 9-a işləmiş igid ordu hissələrimiz tərəfindən zəbt olundu. Qafqaz İslam Ordusu komandanı Feriq Nuru”. Qəzetin ilk sayında “Bakının süqutu” başlığı altında xeyli sayda təbrik teleqramları dərc olunmuşdu: “Bakının süqutu münasibətilə Azərbaycan Cümhuriyyəti rəyasətinə təbrik teleqramları göndərilmişdir: “Qafqaz İslam Ordusu komandanı səadətli Nuru Paşa həzrətlərinə. Təhti komandanızda olan cəsur türk əsgərləriniz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Bakının düşməndən xilas edildiyi münasibətilə millətin zati ali hümiyyət pərvərənlərinizi dünyanın ən nəcib əsgəri olan türk oğullarına minnətdar olduğunu ərz etməklə iftixar edirəm, efendim. Heyəti vükəla rəisi Fətəli xan” [10, s.44].

Qafqaz İslam Ordusunun komandanı əhali ilə ünsiyyəti artırır, onların problemləri ilə yaxından tanış olurdu. Hətta Nuru Paşanın qəbul saatları ilə bağlı qəzetlərdə elanlar dərc edilirdi: “Bütün hamıya ərz edirəm ki, Azərbaycan Ordusunun baş komandanı əlahəzrət cənabları ilə şəxsi görüş üçün bütün vətəndaşlar ziyarətə bir gün qalmış baş komandanın baş adyutantına yaxınlaşaraq qəbula yazılınsınlar. Ziyarətçilər gün ərzində saat 10:00-dan 12:00-a qədər qəbul oluna bilərlər”. Bütün bu tədbirlərlə yanaşı, Nuru Paşa ətraf rayonlara səfər edir, xalqla birbaşa təmas qururdu. Onun növbəti səfərlərindən biri oktyabr ayının 5-də Qubaya oldu. Bu barədə “Azərbaycan” qəzeti yazırdı: “Ruhanilər başda olmaqla bir neçə min əhali Paşa cənablarını qarşılamışlar. Şəhər xalçalarla bəzənib, damlarda bayraqları küləklər oxşayır. Küçələrə xalçalar, gəbələr döşənib. Salavat səsləri və “min yaşa, paşam” alqışları eşidilir, ta uzaqlara gedir. Avtomobillər irəliləyirlər. İki tərəfdə adamlar dayanıb. Quba qayimməqamı Əmir Xan Xoyski paşaları qarşılayıb ruhanilərlə birlikdə salamlayır. Ənvər Paşa, Nuru Paşa və Mürsəl Paşaya həsr olunmuş nəğmələr oxunur. Məktəblilər “Yaşasın paşamız!”, “Yaşasın ordumuz!” deyə oxuyurlar”. Qubada xalqın xilaskar kimi qarşıladığı Nuru Paşa öz çıxışında 19 yaşdan 24 yaşınadək olanların hərbi xidmət keçməsinin vacibliyindən danışır. Azərbaycanın istiqlala qovuşması üçün böyük fədakarlıqlar göstərmiş, Bakı azad olduqdan sonra Bakui ləqəbini götürmüş Mürsəl Paşa qəzetlərin verdiyi məlumata görə, şəhər xəstəxanalarına gedib yaralı əsgərlərə baş çəkmiş, onlara tütün, təsbəh paylamış, hallarını yoxlamışdı. Bütün bu addımlar insanlarda orduya qarşı inam, sevgi yaradır, insanlar rahat dolanır, asudə fəaliyyət göstərirdilər [10, s.52].

Bakının azad edilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müqəddəratında və xalqımızın şərafli tarixində çox böyük strateji əhəmiyyətə malik bir hadisə oldu. AXC-nin yaranması şərafli tariximizdə necə böyük əhəmiyyətə malikdirsə, Bakının azad edilməsi də bir o qədər önəmlidir. AXC hökumətinin Bakıya köçməsindən sonra hakimiyyət Azərbaycanın hər yerində bərqərar oldu və milli dövlət quruculuğu istiqamətində fəaliyyətini daha da genişləndirdi.

Amma çox təəssüf ki, Azərbaycanı qırmızı bolşevik ordusunun işğalından qorumaq mümkün olmadı. Bolşevik işğalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğuna son qoyduğu kimi, Cümhuriyyət Ordusunun görkəmli generallarının və zabitlərinin həyatında da faciəli izlər buraxdı, onlar qırmızı terrorun qurbanı oldu.

XX əsrdə Azərbaycan xalqının yetirdiyi nadir şəxsiyyət, dünyanın görkəmli dövlət xadimlərindən biri, Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra insanlarımızın istiqlal duyğularında qığılıcım kimi közərən milli dövlətçilik düşüncəsini müstəqil Azərbaycan dövlətini əzəmətli bir reallığa qovuşdurmuş, Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədiliyini və daimiliyini təmin etmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev, sözün həqiqi mənasında, müasir Azərbaycanı qurdu, həmçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ənənələrini bərpa etdi.

Ümummilli Liderimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını, fəaliyyətini həmişə yüksək qiymətləndirirdi. Belə ki, 1998-ci ildə Ümummilli Liderin imzaladığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin qeyd edilməsi barədə sərəncamından sonra bu sahədə xeyli işlər görüldü. Ümumiyyətlə, cümhuriyyət dövrü tarixinin sistemli araşdırılması məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Parlament iclaslarının stenoqramları nəşr edildi. Kitab və monoqrafiyalar çapdan çıxdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə ölkəmizin paytaxtında Cümhuriyyət xadimlərinin şərəfinə abidə ucaldıldı. Onların xatirəsi əbədiləşdirilmiş, adlarına küçə, prospekt və qəsəbələr salınmışdır. Görkəmli xadimlər haqqında sənədli filmlər çəkilmiş, xarici ölkələrdəki məzarları abadlaşdırılmışdır.

Bildiyimiz kimi, Milli Ordunun yaranma tarixi Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il mayın 22-də imzaladığı 707 №-li Fərmanla ölkəmizdə 26 iyun Silahlı Qüvvələr günü elan edildi və hazırda da Azərbaycan xalqı hər il bu günü bayram edir. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Ordusunun yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş 1998-ci il iyunun 26-da keçirilmiş təntənəli yubiley mərasimində Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxış edərək qeyd etmişdir: “Biz 26 iyun gününü bayram elan etmişik. Çünki 80 il öncə məhz bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin – öz müstəqilliyini elan edən xalq cümhuriyyətinin, müstəqil Azərbaycanı qurub-yaradan, hələ Gəncədə fəaliyyət göstərən hökumətin ilk addımlardan biri Azərbaycan Milli Ordusunun yaranması haqqında verdiyi qərar olmuşdur. Həmin qərara, atılan böyük addıma hörmət əlaməti olaraq biz 26 iyun gününü Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin əsasının qoyulduğu gün kimi rəsmən qəbul etmişik” [11].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələri və bəyanatları, 2016-cı il, 285 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild. Lider-Bakı, 2005, 472 s.
3. Yaqublu N. Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanda. Bakı, 2013, 210 s.
4. Paşayev A. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 2005, 88 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu. Bakı: Nurlar, 2008, 696 s.
6. Süleymanov M. Nuru paşa və onun silahdaşları. Bakı, 2014, 360 s.
7. Səfərov R. Cümhuriyyət ordusunun yaradılması haqqında bəzi qeydlər // Kaspi, 2014, №110.
8. Görürilməz M. Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918). Bakı: Qismət 2009, 408 s.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild. Lider-Bakı, 2004, 440 s.
10. Aşırılı A. Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu. Bakı: Nurlan, 2007, 185 s.
11. Azərbaycan Ordusu Cənubi Qafqazda ən qüdrətli ordudur, 25 İyun 2013, <https://news.milli.az/politics/197553.html>.

Аннотация

Новый взгляд к истории борьбы Кавказской Исламской Армии за освобождение города Баку от чужеземцев Самира Касумова, Зюмрюд Гахраманова, Эльгюн Асланов

В статье автор повествует о строительстве вооружённых сил в период Азербайджанский Народный Республики, особенно об организации Кавказской Исламской Армии, о ее борьбе проводимой за освобождение центрального города Азербайджана – Баку от большевицко-дашнакской оккупации и превращении этого города в столицу государства. В данной статье сообщается о решающих битвах произошедших в ходе этой жесточайшей борьбы между враждующими сторонами.

Ключевые слова: независимость, армия, военная помощь, бой, большевистская оккупация.

Abstract

A new look at the history of the fight of the Caucasian Islamic Army against the occupation of Baku city by invaders

Samira Gasimova, Zumurud Gahramanova, Elgun Aslanov

In the article deals about the army building in the period of Azerbaijan Democratic Republic, in particular the organization of the Caucasus Islamic Army, the struggle of this army in the way of the liberation of the central and capital city of Azerbaijan from the occupation Bolshevik-Dashnak. The article also reports about the decisive battles between the parties in this fight.

Keywords: independence, army, military aid, struggle, bolshevik occupation.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.08.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 30.08.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 27.09.2019

UOT 930

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNİN
FƏALİYYƏTİ TARİXİNDƏN****Gülzar Bəşirova***Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyi*

E-mail: gulnar.bsirova@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaranmasından və onun fəaliyyət tarixindən bəhs edilir. Parlament 17 ay fəaliyyət göstərmiş, bu müddətdə onun 145 iclası keçirilmişdir. İclası 1920-ci ildə keçirilmiş Məmməd Yusif Cəfərov sədrlik etmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, respublika, xalq, cümhuriyyət, parlament.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti kimi, onun parlamenti də özünəməxsus tarixi bir yol keçmişdir [1]. Rusiya Fevral-burjua demokratik inqilabından sonra çağırılmış Qafqaz müsəlmanları qurultayının qərarına əsasən, 1917-ci ilin noyabrında Azərbaycan müəssislər məclisinə seçkilər keçirilməli idi. Mürəkkəb siyasi vəziyyət bu qərarın həyata keçirilməsinə mane oldu. Ümumrusiya müəssislər məclisinin qovulmasından sonra Cənubi Qafqazdan seçilmiş nümayəndələr Tiflisə toplanıb, Zaqafqaziya seymini yaratdılar. Ümumrusiya müəssislər məclisinə ümumi, bərabər, qapalı seçkilər yolu ilə seçilmiş 14 müsəlman deputat bir milyondan çox səs toplamışdı. Odur ki, seymin tərkibinin genişlənməsi nəticəsində müsəlman deputatlarının sayı səsvermənin nəticələrinə müvafiq olaraq 44-ə çatdı. Onlar seymin müsəlman fraksiyasını təşkil edirdilər. Fraksiyanın sədri M.Ə.Rəsulzadə idi. Zaqafqaziya seymi və Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikası da uzunömürlü olmadı, gürcü nümayəndələrinin 1918-ci ilin mayın 26-da seymdən çıxıb. Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsindən sonra müsəlman fraksiyası millətin gələcək taleyini müəyyən etmək və öz əlinə almaq məcburiyyətində qaldı. Məhz həmin gündən sonra 1918-ci il may ayının 28-də Zaqafqaziya seymində Müsəlman fraksiyası özünü Azərbaycan Milli Şurası elan etdi [2, s.11].

Bununla, əslində, Azərbaycanın ilk Parlamenti yarandı və ilk parlamentli respublikanın bünövrəsi qoyuldu [2]. İstiqlal Bəyannaməsi ilə yeni bir dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dünyanın siyasi xəritəsinə düşdü. XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda xırda feodal dövlətləri, xanlıqlar ləğv edildikdən sonra Şimali Azərbaycanda vahid, mərkəzləşmiş və müstəqil milli dövlət yaradıldı, milli dövlət bayrağı dalğalandı və Azərbaycan xalqı bir bayraq altında birləşdi [4, s.13].

İstiqlal Bəyannaməsində bəyan edildiyi kimi, “Müəssislər Məclisi toplanana qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur”. 1918-ci il sentyabrın 17-də, Fətəli xan Xoyski kabinetinin təşkilindən üç ay sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdü. Bakı paytaxt elan olundu. Noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraqa əvəz edildi. İctimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində quruculuq işləri daha da genişləndirildi. Parlamentli respublika idarəçiliyinin hüquqi norma və qaydalarına sadıq qalan Fətəli xan Xoyski hökuməti, eyni zamanda Müəssislər Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq görməyə başladı. Bu məqsədlə xüsusi komissiya yaradıldı. Milli Şuranın 1918-ci il 17 iyun tarixli qərarından hələ 6 ay keçməmiş, daha doğrusu, hökumətin təkbaşına hakimiyyəti davam etdirmək səlahiyyəti olduğu halda, Fətəli xan Xoyskinin təşəbbüsü və müraciətinə əsasən, 1918-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası yenidən fəaliyyətə başladı. Hökumətin sədri Fətəli xan Xoyskinin təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurası Müəssislər Məclisi çağırmaq işini öz üzərinə götürdü [3].

1918-ci il dekabrın 7-də gündüz saat 1-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Nikolayev küçəsində yerləşən keçmiş qızlar məktəbinin binasında (indiki M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yerləşdiyi bina) Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Bu, bütün müsəlman şərqində o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılmış ilk parlament idi. Parlamentin ilk iclasını Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə açmış, böyük təbrik nitqi söyləmişdi. Tez-tez alqışlarla kəsilən nitqində Məhəmməd Əmin “fırqə ehtirasları, şəxsi-qərəzləri və bütün bu kimi vətən və millət qayəsi

qarşısında sofla qalan qərəzləri atıb, vətən qayğısı və millət duyğusunu hər şeydən yüksək tutmağa çağırmışdı [2, s.14-15]. Məhəmməd Əmin nitqini bitirib, parlament sədrini və sədr müavini seçməyi təklif etdi. Şəfi bəy Rüstəmbəylinin təklifi ilə bitərəf hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan Parlamentini sədri, “Müsavat” partiyasının üzvü hüquqşünas Həsən bəy Ağayev isə onun birinci müavini seçildi. Topçubaşov bu iclasda iştirak etmədiyindən (bu zaman o İstanbulda Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi idi) iclasın sonrakı gedişi Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçdi. Ona göstərilən böyük etimad müqabilində Həsən bəy parlamentə təşəkkürünü bildirib, katib seçilməsini təklif etdi. Ənənəyə uyğun olaraq parlamentin ən gənc üzvü Rəhim bəy Vəkilov katib seçilmişdi [2, s.15].

Daha sonra parlamentin xitabət kürsüsünü Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski tutub, müvəqqəti hökumətin istefası ilə bütün hakimiyyətin parlamentə təhvil verilməsini elan etdi. Parlamentin elə ilk iclasında Fətəli xan Xoyski hökumətinin istefası qəbul edildi və yeni hökumətin təşkil olunması qərara alındı. Yeni hökumətin təşkili yenidən Fətəli xan Xoyskiyə tapşırıldı [2, s.15].

1918-ci il dekabrın 26-sı üçün F.Xoyski parlamentdə öz proqramı ilə çıxış etdi və yeni hökumətin tərkibini təsdiq olunması üçün təqdim etdi. Parlament hökumətin proqramını qəbul etdi və F.Xoyskinin təşkil etdiyi hökumətə etimad göstərdi [3].

Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyətə başladığı dövrdə tariximizin çox mühüm ibrət dərslərindən biri də budur ki, Cümhuriyyət xadimlərinin, bütün xalqımızın ilk Azərbaycan Parlamentində ermənilərə 21, ruslara isə 10 yer ayrılmış, lakin onlar Parlamentin açılışında iştirak etməmişdilər [3].

Ermənilərin Azərbaycan Parlamentində iştirak etməmək taktikası iki aydan çox davam edir. Nəhayət, onlar da Parlamentdə iştirak etmək haqqında qərar qəbul edirlər. Ermənilərin sonrakı fəaliyyətləri göstərdi ki, onların parlamentdə iştirak etməməsinin başlıca səbəbi Azərbaycan dövlətçiliyinin yaranmasına, Azərbaycan iqtisadiyyatı və mədəniyyətinin inkişafına xidmət etmək deyil, özlərini şovinist separatçı “Böyük Ermənistan” ideyalarının təbliği məsələlərinə yeni bir tribuna əldə etmək olmuşdur. Bundan əlavə, ölkədə ali hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş və sayı 100 nəfərə çatmayan Parlamentdə 11 fraksiya və qrupun fəaliyyət göstərməsi də olduqca mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə müstəqil dövlət quruculuğuna ciddi əngəl törədirdi.

Azərbaycan Parlamenti yarandığı ilk gündən öz işlərini demokratik cümhuriyyətlərə xas təşkilati prinsiplər əsasında qururdu. Onu da qeyd edək ki, Parlamentin təşkili haqqında qəbul edilmiş qanunda Parlamentin 120 nəfərdən ibarət olması nəzərdə tutulsa da, müxtəlif səbəblərdən heç vaxt Parlamentdə bu sayda deputat olmamışdır. Bununla belə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti öz mövcudluğu ərzində, o cümlədən 17 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur [3].

Parlamentin birinci fəaliyyəti dövrü – 1918-ci il mayın 27-dən noyabrın 19-dək davam etmişdir. Bu 6 ay ərzində Azərbaycan Milli Şurası adı ilə fəaliyyət göstərən və 44 nəfər müsəlman-türk nümayəndədən ibarət olan ilk Azərbaycan Parlamenti çox mühüm tarixi qərarlar qəbul etmişdir. İlk Parlamentimiz 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan müstəqilliyini elan etmiş, ölkənin idarə olunmasını öz üzərinə götürmüş və tarixi İstiqlal bəyannaməsini qəbul etmişdir. Milli Şura dövründə Azərbaycan Parlamentinin təsis toplantısı ilə birlikdə cəmi 10 iclas keçirilmişdir. İlk iclas – 1918-ci il mayın 27-də Tiflisdə, son iclas – 1918-ci il noyabrın 19-da Bakıda keçirilmişdir. Mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurası təsis olunmuş, iyunun 17-də isə fəaliyyətini müvəqqəti dayandıraraq 6 aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisi çağırılmaq şərti ilə, bütün qanunverici və icraedici hakimiyyəti Müvəqqəti hökumətə vermişdir. Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan Milli Şurası noyabrın 16-da özfəaliyyətini yenidən bərpa etmişdir. Noyabrın 19-da Azərbaycan Milli Şurası həmin il dekabrın 3-də Müəssislər Məclisinin – geniştərkiibli Azərbaycan Parlamentinin çağırılması haqqında qanun qəbul etdi fəaliyyətini dayandırdı. Beləliklə, Azərbaycan Parlamenti özfəaliyyətinin bu dövründə, daha doğrusu, Milli Şura dövründə Tiflis, Gəncə və Bakıda fəaliyyət göstərmişdir [3].

Parlamentin ikinci dövrü – Bakı dövrü adlanır. Bu dövr – 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 27-dək cəmi 17 ay davam etmişdir. İlk iclas – 1918-ci il dekabrın 7-də, son iclas 1920-ci il aprelin

27-də keçirilmişdir. Bu dövrdə Parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdur. Yetərsay olmadığı üçün bu iclaslardan 15-i baş tutmamışdır. Qalan 130 iclasdan ikisi tarixi – 28 may və 15 sentyabr (1919-cu ildə) tarixlərində müvafiq olaraq Azərbaycanın İstiqlalının və Bakının azad edilməsinin birinci ildönümləri münasibətilə; dördü təntənəli 12 mart 1919-cu il və 12 mart 1920-ci illərdə Böyük Rus İnqilabının 2-ci və 3-cü ildönümləri; 27 iyun 1919-cu il Azərbaycanla – Gürcüstan arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağlanması və 14 yanvar 1920-ci il Paris sülh konfransı iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin de-facto tanınması münasibətilə keçirilmişdir. İkisi isə fəvqəladə vəziyyətlə bağlı – 1918-ci il dekabrın 20-də Ermənistanın Gürcüstana müharibə elan etməsi və 1920-ci il martın 17-də Gürcüstanla Azərbaycan arasında bağlanmış iqtisadi əməkdaşlıq haqqında müqavilələrin təsdiqi münasibətilə keçirilmiş icaslardır. Qalan icaslarda ölkənin daxili və xarici siyasəti, iqtisadiyyat və maliyyə məsələləri, qanunvericilik aktlarının müzakirəsi və qəbulu, ordu quruculuğu və sair məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Bütün bu icaslarda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti İstiqlal bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadiq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanun və qərarlar qəbul etmişdi. Bu qanun və qərarlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi [3].

Parlamentdə 11 komissiya fəaliyyət göstərirdi: Maliyyə-büdcə komissiyası, qanunvericilik təklifləri komissiyası, Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirmək üzrə mərkəzi komissiya, mandat komissiyası, hərbi işlər üzrə komissiya, aqrar məsələlər üzrə komissiya, sorğular üzrə komissiya, təsərrüfat-sərəncamverici üzrə komissiya, ölkənin istehsal qüvvələrindən istifadə üzərində nəzarət komissiyası, fəhlə məsələləri üzrə komissiya və nəşriyyat-redaksiya komissiyaları. Komissiyalar parlamentin ümumi iclasında Parlament fraksiyaları üzvlərindən təşkil olunmuşdu. Komissiyalara onun üzvləri arasından seçilmiş sədrilər rəhbərlik edirdilər. Parlamentin müzakirəsinə təqdim edilən qanun layihələri əvvəlcə onun bu və ya digər komissiyasında müzakirə olunur, lazım gəldikdə, yenidən işlənmək üçün geri qaytarılırdı. Parlamentin ümumi iclasının müzakirəsinə yalnız tam hazır vəziyyətdə olan qanun layihələri çıxarılırdı [5].

Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-u qəbul olunmuşdu. Qanunlar qızgın və işgüzar fikir mübadiləsi şəraitində müzakirə edilir, özü də yalnız üçüncü oxunuşdan sonra qəbul olunurdu [5]. Birinci Dünya müharibəsində böyük dövlətlərin dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinin həlledici mərhələyə daxil olduğu və ölkənin başı üzərini yeni işğal təhlükəsinin aldığı çox mürəkkəb bir daxili və beynəlxalq tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Parlamenti özfəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına və Ordu quruculuğu məsələlərinə yönəlmişdi. Qeyd olunmalıdır ki, Parlamentin bu sahədə qəbul etdiyi qanun və qərarların müzakirəsində Parlament üzvləri, bir qayda olaraq, həmrəylik və yekdillik nümayiş etdirirdilər [3].

Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, xalqımızın milli oyanışını əbədi etməyə çalışan Cümhuriyyət hökuməti və parlamenti elmin, təhsilin və xalq maarifinin, səhiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı.

Bu baxımdan Parlamentin 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etsə də, Cümhuriyyət ideyalarının yaşamasında və xalqımızın yenidən müstəqilliyə qovuşmasında Bakı Dövlət Universiteti misilsiz rol oynadı.

Ölkədə elm və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirən Cümhuriyyət hökuməti və Parlamenti, vaxt itirmədən, bu sahədə milli kadrlar hazırlanmasının sürətləndirilməsinə xüsusi səy göstərirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti və hökuməti ölkənin başının üstünü alan xarici müdaxilə təhlükəsini sovuşdurmaq üçün gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün də böyük işlər aparırdı. Bununla bağlı olaraq Cümhuriyyət Parlamenti 1918-ci il dekabrın 28-də parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi

haqqında qərar qəbul etmişdi. Cümhuriyyət dövrünün görkəmli dövlət xadimi Ə.M.Topçubaşov ağır çətinlikləri dəf edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra böyük dövlətlər tərəfindən de-fakto tanınmasına nail olsa da, XI Qırmızı Ordunun Şimali Azərbaycanı işğal etməsilə onun bu sahədəki fəaliyyəti yarımçıq qaldı.

Azərbaycan Parlamentinin və Cümhuriyyət hökumətinin fəaliyyətinin çox mühüm məsələlərindən biri də yaxın qonşularla münasibətlər və sərhəd məsələləri olmuşdur. Aparılan çox gərgin işdən sonra Gürcüstanla münasibətlər nizama salınsa da, Ermənistan hökumətinin böyük ərəzi iddiaları üzündən Azərbaycan – Ermənistan münasibətlərini normal məcraya yönəltmək mümkün olmamışdı.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda parlamentçilik ənənələri getdikcə möhkəmlənir və inkişaf edir, ən müasir parlament mədəniyyəti formalaşır.

Parlamentin fəaliyyəti xüsusi olaraq bu məqsəd üçün hazırlanmış nizamnamə – “Azərbaycan Parlamentinin nakazı (təlimatı)” əsasında idarə olunurdu [3].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti cəmi 17 ay fəaliyyət göstərmiş, bu müddətdə onun 145 iclası olmuşdur. İlk iclas 7 dekabr 1918-ci il tarixdə, son iclas isə 27 aprel 1920-ci ildə keçirilmişdir. Son iclas axşam saat 20:45-də başlamış, ona Məmməd Yusif Cəfərov sədrlik etmiş, katib isə Rza bəy Qaraşadlı olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin son iclası saat 23:25-də bağlanmışdır. Fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin müzakirəsinə 270-dən yuxarı qanun layihəsi çıxarılmışdır ki, onların da 230-a yaxını təsdiq edilmişdir. Əlbəttə, Azərbaycan Parlamentinin qəbul etdiyi qanun və qərarların hamısı müstəqil ölkənin ilk qanun və qərarları olduğu üçün çox əhəmiyyətli idi. Lakin onların arasında elə hüquqi sənədlər vardı ki, ölkə üçün onların əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki bunların Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyətini, strateji istiqamətlərini müəyyən etməkdə mühüm rol oynamışdır. Bunlardan vətəndaşlıq, ümumi hərbi mükəlləfiyyət, mətbuat, Milli Bankın təsis, Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması, gömrük və poçt-teleqraf xidmətinin təkmilləşdirilməsi, məhkəmə qanunvericiliyi haqqında və sair qanunları göstərmək olar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali qanununu-Konstitusiyasını qəbul etmək isə mümkün olmamışdır [1].

Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sübut etdi ki, ən qəddar müstəmləkə və repressiya rejimləri belə Azərbaycan xalqının azadlıq ideallarını və müstəqil dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilməz. Azərbaycan xalqının tarixində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, eyni zamanda bütün Şərqdə, o cümlədən türk-islam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət nümunəsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından geri qalmırdı.

Ümummillə lider Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında tariximizin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində öz addımlarını başa çatdırma bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır. Əsrin sonunda (18 oktyabr 1991-ci ildə) öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası Xalq Cümhuriyyətinin varisi olaraq Üzeyir Hacıbəyovun və Əhməd Cavadın yaratdıqları dövlət himnini, Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını və gerbini bərpa etdi. Bu dövlətçilik atributları bu gün də hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün olduqca əzizdir”. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından heç də geri qalmamışdır. AXC kimi, onun parlamenti də nisbətən az müddətdə fəaliyyət göstərsə də, Şərqdə ilk demokratik respublika kimi həyata keçirdiyi tədbirlərlə Azərbaycan tarixində, sonrakı nəsillərin hafizəsində silinməz izlər qoymuşdur [1].

Nəticə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilk növbədə dünyanın siyasi xəritəsində Azərbaycan adlı bir dövlətin yarandığını dünyaya bəyan etdi. O Azərbaycan ziyalıları ki, XX əsrin əvvəllərində millətləşmə əsrində öz millətinin imzasını dünya xalqlarının imzası içində axtarırdı, bu, həmin axtarışın məntiqi yekunu idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XIX əsrin sonundan başlamış böyük bir keçidin məntiqi yekunu idi. Bu islam ümmətçiliyindən türk millətçiliyinə keçid idi. Bütün Şərqlə ələmində, islam dünyasında ilk dəfə olaraq Azərbaycan bu tarixi prosesi yaşadı. Bu iki ildə Xalq Cümhuriyyəti müstəqillik və demokratiyanın dadını millətimizə daddırdı. O iki il sonrakı Azərbaycanın tarixi dövrünü müəyyənləşdirdi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi baxımından AXC-nin tarixi millətimizin və dövlətimizin, dövlətçiliyimizin tarixində uğurlu bir nümunədir.

AXC azərbaycanlıların nəinki keçmişini, eyni zamanda gələcək hədəflərini özündə əks etdirən üçrəngli bir bayrağı ucaldı, bu gün də o bayraq bizim başımızın üstündədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaradılması milli demokratik dövlət quruculuğunun şərəfli səhifəsidir, 23.05.2014, <http://www.xalqqazeti.com/az/news/politics/44889>.
2. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti: (1918-1920) / Tərtib ed. B.Allahverdiyev, Ş.Mehdiyev; Red. Hidayət. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), <http://a-r.az/az/page/44>.
4. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan "Bilik" Maarifçilik Cəmiyyəti, 1992, 77 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cild. II cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 472 s.

Аннотация

Из истории деятельности Парламента Азербайджанской Республики Гюльнар Баширова

В этой статье рассматривается создание Парламента Азербайджанской Республики и история его деятельности, которая продлилась 17 месяцев. В этот срок проводилось 145 собраний. Последнее собрание состоялось в 1920 году под руководством Мамед Юсиф Джафарова.

Ключевые слова: Азербайджан, республика, народ, парламент.

Abstract

From the history of activity of the Parliament of the People's Republic of Azerbaijan Gulnar Bashirova

This article is about of the creation and activity of the Parliament of the People's Republic of Azerbaijan. The Parliament operated for 17 months where 145 meeting were held. The last meeting was held in 1920 and was chaired by Mammad Yosif Jafarov.

Keywords: Azerbaijan, republic, people, parliament.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15.08.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 31.08.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 01.10.2019

GENERAL ƏLİ AĞA ŞIXLINSKI

Rus ordusunun görkəmli artilleriyaçılarından biri Əli ağa İsmayıl ağa oğlu Şıxlinski 1865-ci ildə Yelizavetpol quberniyası, Qazax qəzasının Qazaxlı kəndində qədim nəsildən olan ailədə anadan olmuşdur. Gələcək artilleriyaçının atası İsmayıl ağa cəsur döyüşçü kimi tanınırdı və ailə ənənəsinə görə, oğul da həyatını hərbi xidmətə həsr etməli idi.

O, 1876-cı ilin avqustunda Tiflis hərbi gimnaziyasının birinci sinfinə daxil olmuş, oranı – artıq kadet korpusuna çevrilmiş gimnaziyanı 1883-cü ildə birinci şagird kimi bitirmişdi. Sonra öz təhsilini Sankt-Peterburqda, Mixaylovski Artilleriya Məktəbində davam etdirmişdi. Orada da nöinki bacarıqlı şagird kimi, həm də əla süvari və gimnast kimi müvəffəqiyyət qazanmışdı. Yunkerin müvəffəqiyyətləri diqqətdən kənar qalmamış, təhsilin başlamasından 7 ay sonra o, unter-zabit olmuş, 1885-ci il oktyabrın 13-də isə

portupey-yunkerliyə layiq görülmüşdü. Gələcək alimin müəllimləri məşhur artilleriyaçılar N.L.Kirpiçev, N.V.Maiyevski, A.V.Qadolin idi. Əli ağa onlardan bütün yaxşı cəhətləri mənimsəmişdi. Çılgın gənc, həmçinin kütləvi mühazirə və məruzələrdə iştirak etmiş, digər hərbi məktəblərin kurslarını dinləmişdi.

1886-cı il avqustun 11-də Əli ağa Şıxlinski məktəbi podporuçik rütbəsi almaqla birinci dərəcə ilə bitirdi. Xidmətinin birinci ilində öz ilk pedaqoji təcrübəsini qazandı: artilleriya briqadasının tədris komandasının müəllimi, sonra isə briqada komandasının rəisi oldu. O, özünü parlaq artilleriya bilicisi, yaxşı təşkilatçı, bacarıqlı müəllim və tərbiyəçi kimi göstərmişdi. 1900-cü ildə kapitan Şıxlinski Şərqi Sibirə dəyişdirilməsi xahişi ilə müraciət etdi. Onu Əlahiddə Zabaykalye artilleriya divizionunun batareya baş zabiti vəzifəsinə təyin etdilər, bundan başqa Artilleriya Toplantısı Komitəsinin sədri kimi, o, dəfələrlə batareya və divizion komandirlərinin səlahiyyətlərini icra etmişdi.

1904-cü il mayın əvvəllərində batareya yaponlara qarşı yürüşə çıxdı. Rusiya – Yaponiya müharibəsində Şıxlinski Port-Artur müdafiəsinin qəhrəmanı kimi məşhurlaşdı. Qalanın müdafiəsinin ən mühüm sahələrində olan Şıxlinski yaponların hücumlarının qarşısının alınmasında yarımbatareyanın atəşi ilə düşməyə böyük zərbə vuraraq fəal iştirak etmişdi.

Əli ağa 1906-cı ildə artıq podpolkovnik kimi, Artilleriya Zabitləri Məktəbinə (indiki Mərkəzi Artilleriya Zabitləri kursları) oxumağa getməyə nail oldu və oranı fərqlənmə ilə bitirdi. Əvvəlcə onu artilleriya briqadasına ezam etsələr də tezliklə məktəbə qayıtdı.

Artilleriya zabitləri məktəbində Şıxlinski özünü qabaqcıl ideyaları təcrübədə tətbiq edən yenilikçi zabit kimi göstərirdi. Xidmətdə fərqləndiyinə görə ona vaxtından əvvəl polkovnik rütbəsi verildi. O, 1912-ci ildə aeroplanların tətbiqi təcrübələrinin (hərbi aviasiyanın inkişafına təkan verən çox maraqlı təcrübələrin) işlənməsi üzrə komissiyanın üzvü, bir ildən sonra isə məktəb rəisinin köməkçisi (müavin – Ş.N.) oldu. Tezliklə, “Artilleriya Zabitləri Məktəbinin xəbərləri” jurnalı çıxmağa başladı. Jurnalın səhifələrində generalın özü də çıxış edirdi.

1913-cü ildə məktəb Şıxlinskinin təklifi ilə bəndlənmiş aerostatdan atəşin, müşahidə və hədəfin kəşfiyyatı üzrə təcrübələrə, həmçinin aerostata və təyyarələrə atəşin əsas müddələrinin işlənilməsinə başladı. Bu məsələ üzərində Əli ağa artıq çoxdan işləyirdi.

GENERALLARIMIZ

Hələ 1911-ci ildə, məktəbdə hava hədəfinə atəşin qaydaları məsələsi müzakirə olunarkən, alim hesabı (baxmayaraq ki, həmin dövrdə təyyarələr yalnız saatda 60 verst uçurdular) saatda 180 verstlə ucacaq təyyarələr üzrə aparmağı təklif etmişdi. Artıq o vaxt Şıxlinski aviasiya və hava hücumundan müdafiənin perspektivini düzgün başa düşmüşdü.

Alim quru qoşunları artilleriyasının inkişafı üçün də çox işlər görmüşdür: O, alaylara artilleriya hissələrinin daxil edilməsinə nail oldu. Doğrudur, bu yalnız 1924-cü ildə Qızıl Orduda həyata keçirildi və özünü tamamilə doğrultdu. Artilleriya atəşi təcrübəsinə daxil edilən mühüm yenilik “Şıxlinski üçbucağı” adlanan hədəf göstərməsinin rəasional üsulu oldu. Bu üsul ilkin olaraq batareyaları elə tuşlayır ki, seçilmiş oriyentirdən yayınan, istənilən nöqtədə görünən hədəflər asanlıqla, müəyyən düzəlişlərin köməyi ilə ilkin tuşlama əsasında artilleriyanın atəşinin altına düşə bilər. Bu, batareyanı vaxtında hədəfə tuşlamaq imkanı verirdi.

Birinci Dünya müharibəsinin əvvəllərində Şıxlinski gəmilərdən alman desantçılarının çıxarılması ehtimalına qarşı Petroqrada artilleriyasının rəisi təyin edildi. O, şəxsən müdafiə xətti üzrə bütün cəbhəni gəzmiş, batareya qurğularının yerini və atəş mövqelərinin qurulması qaydasını müəyyənləşdirmişdir. O, aeroplanlardan müdafiəyə böyük diqqət yetirmişdir. Onun təşəbbüsü ilə Petroqrada ətrafında general Rozenberqin sistemi əsasında xüsusi platformalarda 1900-cü il nümunəli, 3 düyümlü tezatan top qurğuları ilə təyyarə əleyhinə müdafiə təşkil edildi.

Tezliklə Şıxlinskinin Şimal-Qərb cəbhəsinin artilleriya müfəttişi vəzifəsinə keçirdilər. Orada general tapşırıqların yerinə yetirilməsində artilleriya qruplarına şəxsən rəhbərlik etmiş, geniş miqyasda artilleriya hazırlığı həyata keçirilmişdir. Öz nəzəri işləmələrini döyüşün aparılması təcrübəsilə əlaqələndirərək yaradıcılıqla istifadə edir, hərbi elmini yeni töhfələrlə zənginləşdirirdi. O, tezliklə çəpərləmə (manea) atəşi aparılması üçün təlimat işləyib hazırladı.

1917-ci il aprelin 2-də Ə.Şıxlinski general-leytenant oldu. O, sentyabrda Ümumqoşun 10-cu ordusuna komandanlıq etdi ki, bu da onun hərbi istedadına malik olmasının bir daha təsdiqi idi.

Ə.Şıxlinski 1917-ci il dekabr ayının 11-də yaradılmasına başlanmış Müsəlman korpusunun komandiri olmuş, 1918-ci ilin sonlarında isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi nazirinin müavini olmuşdu. Cümhuriyyət ordusunun təşkilatlanmasında xüsusi rolu olan Ə.Şıxlinski Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə tam artilleriya rütbəsinə də layiq görülmüşdü. Yeni milli hərbi kadrların hazırlanmasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün hərbi müdafiəsində onun böyük xidmətləri vardır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Ə.Şıxlinski Qırmızı Ordunun quruculuğuna cəlb edildi. Ə.Şıxlinski bu ordunun ali hərbi-tədris müəssisələrində müəllim olmuş, öz təcrübəsinə yeni zabit nəslinə verməyə çalışmışdı. Əsas fəaliyyətindən başqa o, çoxlu hərbi əsərləri Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

Səhhətinə görə 1929-cu ildə Əli ağa Şıxlinski ordu sıralarından tərxis olmağa məcbur oldu. Lakin hərbi-elmi fəaliyyətini dayandırmadı. “Mənim xatirələrim” kitabı üzərində işləməyə başladı. Bu əsər indiyə qədər tarixçilər üçün rus ordusunun keçmişi haqqında öz hərbi dəyərini itirməmişdir.

Döyüşçü-alim, beynəlmiləlçi və vətənpərvər 1943-cü il avqustun 18-də vəfat etmiş, Bakıda dəfn olunmuşdur.

Şəmistan Nəzirli
Jurnalist-tədqiqatçı

ELMİ MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı və telefon nömrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5-6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldıkları elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6-10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tətbiqi qaydaları” barədə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 bəndlərinin tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat”dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə müəllif(lər) ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков – азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание) и

воинское звание для военнослужащих, место работы с указанием адреса(ов), адрес электронный почты и номер телефона. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском, русском и английском языках (состоящих из 5-6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6-10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводится краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

Библиографическое описание цитируемого источника должно соответствовать требованиям раздела 10.2-10.4.6 “Использованная литература” положения “О правиле оформления диссертаций” Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела “Использованная литература”, кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора(ов).

RULES TO COMPILE SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this magazine must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by this magazine (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, national security) The articles can be submitted in three (Azerbaijan, Russian and English) languages.

An article should be typed in MS WORD text edited in Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) kind of indexes are to be put on the left of the top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific duty, military rank for servicemen), the names of the ventures where the authors work for, the address of the very ventures, authors' e-mail account and phone numbers must be given in bald black colour. After this information, key words in three languages (Azerbaijan, Russian, English) consisting of 5-6 words, then summary (no more than 100 words) in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results got by author(s), scientific significance, practicality are to be briefly written in the summary.

The text of the article is to be 6-10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right side of the bottom of either page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photos may be included by inserting them in articles.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence which is extracted from a source. (for example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of an article is to be in sequence of the references within the article. The sources of latest 10 years should better be preferred in the reference list.

While giving the bibliographic description of the references, the requirements 10.2–10.4.6 “References” which is in force of “Rules for application of Dissertations” instruction of Supreme Attestation Commission of the Azerbaijan Republic attached to the President must be referred.

The summary of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The summaries in various languages must appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality for the subject, essence for applicability are to be reflected in the summary. The summaries must be seriously scientifically and grammatically edited. In either summary, the full name of the article and the author must be put on.

Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will be published in the journal after being considered by the editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

Çapa imzalanıb 14.08.2020. Ofset çap üsulu.
Formatı 60x84 ¼. Fiziki ç.v. 7,5. Sifariş 484.

Hərbi Nəşriyyatın mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, akademik Ş.Mehdiyev – 144, "Qızıl Şərq" hərbi şəhərçiyi

